

GODS GENERAALS IN NEDERLAND

DEEL 2

Volg hun geloof na

*Negen Nederlandse mannen en
vrouwen van God, van Da Costa tot
Nel Benschop*

*...laten ook wij, nu wij door zo'n menigte van getuigen
omringd worden...*

Hebreeën 12:1

WIM KAMPHORST

GODS GENERAALS IN NEDERLAND · DEEL 2

Volg hun geloof na

*Negen Nederlandse mannen en vrouwen van God,
van Da Costa tot Nel Benschop*

WIM KAMPHORST

Inhoud

Colofon	1
Inleiding: een menigte van getuigen	2
Isaïc da Costa: de dichter die Jood bleef	4
Hendrik Pierson: de dominee die de schandhuizen dicht wilde hebben	15
Albert Kruyt: de zendeling die zeventien jaar wachtte	28
Tante Riek en Frits Slomp: de moeder en de zwerver van de LO	43
Johannes Verkuyt: de zendeling die koos voor de vrijheid van een ander volk	56
Alida Bosshardt: de majoor van de Wallen	69
Johan Maasbach: de scheepskok op het Malieveld	82
Nel Benschop: de juf die troostte op rijm	94
Nawoord	107

Colofon

Volg hun geloof na. Gods generaals in Nederland, deel 2

© 2026 Wim Kamphorst Stichting (F) Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit de eigen getuigenis van een persoon bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd.

Inleiding: een menigte van getuigen

In Zetten ligt op de heuvel bij de Vluchtheuvelkerk een rij grafstenen. Onder een ervan ligt Ottho Gerhard Heldring, over wie je in deel 1 kon lezen. Een paar meter verderop ligt de man die zijn werk overnam en het nog bijna veertig jaar voortzette. Zijn naam kent bijna niemand meer.

Zo gaat het vaak. Een paar namen blijven hangen. De mensen om hen heen, die het werk droegen toen de eerste generatie er niet meer was, raken uit beeld. Dit tweede deel gaat over een aantal van hen, en over anderen die we eigenlijk wel kennen, maar vooral van een straatnaam, een gedicht aan de muur of een uniform op de Wallen.

De brief aan de Hebreëën noemt eerst een lange rij geloofshelden: Abel, Noach, Abraham, Mozes, Rachab. Daarna komt de zin die boven dit boek staat: *Welnu dan, laten ook wij, nu wij door zo'n menigte van getuigen omringd worden, afleggen alle last en de zonde, die ons zo gemakkelijk verstrikt.* (Hebreëën 12:1). Die getuigen staan niet op een voetstuk. Ze staan langs de kant van de weg die wij nu lopen.

WIE JE IN DIT DEEL TEGENKOMT

Een Joodse dichter in Amsterdam die christen werd en daarmee zijn vrienden kwijtraakte. Een predikant die in Zetten het werk van Helldring overnam en zich vastbeet in de strijd tegen vrouwenhandel. Een zendeling die jaren in Midden-Celebes werkte voordat er iemand gedoopt werd. Een huisvrouw uit Winterswijk en een rondtrekkende dominee die samen een landelijk netwerk voor onderduikers opbouwden. Een zendeling die een Japans kamp overleefde en later de kerk opriep tot verzoening. Een vrouw van het Leger des Heils die tientallen jaren op de Wallen woonde en werkte. Een genezingsevangelist uit Den Haag. En een dichteres wier eenvoudige verzen in meer dan een miljoen bundels door het land gingen, en op kalenders en wandtegels.

Ook in dit deel geldt: feiten voorop. Na elk hoofdstuk lees je wat vaststaat, wat alleen uit eigen getuigenis bekend is en wat onzeker blijft. De bronnen staan erbij.

HOE JE DIT BOEK KUNT LEZEN

Je hoeft deel 1 niet gelezen te hebben. Elk hoofdstuk staat op zichzelf, en de volgorde is die van de tijd. Waar een leven raakt aan iemand uit het eerste deel, zeg ik dat.

Lees het met dezelfde vraag als in deel 1. Wat vroeg God van hen, en wat vraagt Hij van jou? Geen van deze mensen wist vooraf hoe het zou aflopen. Ze kenden alleen de volgende stap.

Isaïc da Costa: de dichter die Jood bleef

Op zondag 20 oktober 1822 knielde een jonge man in de Pieterskerk in Leiden. Hij was vierentwintig, dichter, doctor in de rechten en doctor in de letteren. Naast hem stonden zijn vrouw Hanna en zijn vriend Abraham Capadose, een arts. Alle drie kwamen ze uit de Portugees-Joodse gemeenschap van Amsterdam. Alle drie werden ze die dag gedoopt.

Willem de Clercq zat in de ouderlingenbank. Hij schreef in zijn dagboek dat de dienst “ten uiterste stil gehouden” werd. De dichter Willem Bilderdijk, de leermeester van de knielende man, was ook in de kerk. Dominee Egeling preekte uit Romeinen 11. Hij koos het vijfde vers als hoofdtekst: *Zo is er dan ook in deze tegenwoordige tijd een overblijfsel ontstaan, overeenkomstig de verkiezing van de genade.* (Romeinen 11:5). Hij sprak over een overblijfsel van genade onder Israël.

De man die daar knielde heette Isaïc da Costa. Een jaar later zou een storm van verontwaardiging over hem losbreken. Hij werd de stem van een opwekking die de geschiedenis het Réveil is gaan noemen. Hij hield meer dan dertig jaar lang Bijbellezingen in zijn huis aan de Rozengracht. En hij bleef tot zijn dood zeggen dat hij een zoon van Israël was.

Zijn verhaal begint in een welgesteld huis in Amsterdam.

EEN JONGEN MET HEBREEUWS EN VERZEN

Isaïc da Costa werd geboren op 14 januari 1798 in Amsterdam. Zijn vader, Daniel da Costa, was een vooraanstaand koopman. Zijn moeder, Rebecca Ricardo, was familie van de Engelse econoom David Ricardo. Het gezin hoorde bij de Sefardische Joden, de nakomelingen van Joden die eeuwen eerder uit Spanje en Portugal naar Amsterdam waren gekomen. Volgens een latere beschrijving van zijn leven was de vader sterk geraakt door de ideeën van de Verlichting.

Isaïc leerde jong Hebreeuws. Van 1806 tot 1811 zat hij op de Latijnse school, en daar schreef hij zijn eerste verzen. Daarna volgde hij lessen aan het Athenaeum Illustre, de voorloper van de Universiteit van Amsterdam.

Jaren later, in 1845, keek hij terug op zijn jeugd. In een Engels blad over Israël schreef hij: "Van der jeugd aan had ik een soort van godsdienstig instinct." Een jongen die zocht, al wist hij nog niet wat.

LEMANS NEEMT HEM MEE NAAR BILDERDIJK

In 1813 bracht zijn leraar Hebreeuws, Mozes Lemans, hem in contact met een dichter die toen in Amsterdam woonde. Die dichter was Willem Bilderdijk. Bilderdijk woonde toen eenvoudig aan de Oudezijds Achterburgwal. Hij geloofde in de God van de Bijbel en had weinig op met de redeneerkunst van de achttiende eeuw.

Da Costa was vijftien. Datzelfde jaar schreef hij een gedicht, *Lof der dichtkunst*, dat Bilderdijk opviel. Een jaar later verscheen zijn eerste gedrukte werk, *De verlossing van Nederland*. Er groeide een band die zijn hele leven zou bepalen. Bilderdijk gaf hem les en werd zijn vaderlijke vriend. De jongen werd zijn belangrijkste leerling.

In 1816 schreef Da Costa zich aan het Athenaeum in voor rechten. Een jaar later vertrok hij naar Leiden, de stad waar Bilderdijk zich in 1817 vestigde. Daar volgde hij de colleges van zijn leermeester. In 1818 promoveerde hij in de rechten. Op 21 juni 1821 volgde een tweede doctorstitel, in de letteren en de wijsbegeerte.

Abraham Capadose, zijn vriend en familielid, studeerde in dezelfde jaren in Leiden voor arts. Ook hij raakte onder de invloed van Bilderdijk. De twee lazen samen in de Bijbel.

EEN NICHT DIE DE CATECHISMUS KENDE

In de zomer van 1821, een paar weken na zijn tweede promotie, trouwde Da Costa met zijn nicht Hanna Belmonte. Ze kwam uit dezelfde Portugees-Joodse kring. Ze was opgevoed op een christelijke school en kende de Heidelbergse Catechismus al.

Het is een klein detail, maar het zegt veel. In het huis van het jonge echtpaar kwamen twee wegen samen. Hij las de profeten met de ogen van een dichter. Zij had als meisje al geleerd wie Jezus volgens de christenen was.

Wat er in die maanden precies in hun hart gebeurde, beschreef Da Costa vooral in gedichten. Capadose schreef er later een boekje over. Zo kwamen ze er, volgens die latere verslagen, alle drie toe dat Jezus de Messias was die de profeten hadden beloofd. In 1821 en 1822 verschenen ook zijn eerste bundels, onder de titel *Poëzy*.

EEN STILLE DOOP IN EEN GROTE KERK

Waarom gebeurde het in Leiden en niet in Amsterdam? Capadose vertelde later dat het voor de familie zo minder zwaar was. Bilderdijk had het hun aangeraden en bracht hen in contact met dominee Egeling. Die gaf hun een korte voorbereiding, en zo kwamen ze bij de doopvont.

Na de doop zegden Da Costa en Capadose schriftelijk hun lidmaatschap van de Portugese gemeente op.

Ik sta graag even stil bij die stoel in de ouderlingenbank. Willem de Clercq zou een van Da Costa's trouwste vrienden worden. Volgens een latere beschrijving was ook Groen van Prinsterer erbij, later een van de bekendste christelijke staatslieden van ons land. In die stille dienst in Leiden zaten mensen bij elkaar die samen een beweging zouden vormen. Niemand wist dat toen.

Heb jij ooit iets gekozen waarvan je wist dat het je familie pijn zou doen? Da Costa deed het op zijn vierentwintigste, met zijn vrouw naast zich.

“DOOR GODSDIENSTIGHEID MUNT DAN ZEKER DE NEGENTIENDE EEUW NIET UIT”

Een jaar later, in 1823, verscheen een boekje van zijn hand: *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Het telde tien hoofdstukken. Da Costa viel daarin alles aan waar zijn tijd trots op was. De godsdienst, de zeden, de wetenschap, de politiek. Zijn tijdgenoten dachten dat de wereld vooruitging. Hij vond van niet.

Het hoofdstuk over zedelijkheid opende met een zin die prikte: “Door Godsdienstigheid munt dan zeker de negentiende Eeuw niet uit.” Hij keerde zich tegen de ideeën van de Franse Revolutie en tegen het vertrouwen op het verstand alleen. Aan het slot riep hij de overheden op om Christus als hun Heer te erkennen.

Het boekje riep een storm van verontwaardiging op. Bilderdijk verdedigde zijn leerling met een eigen brochure. Willem de Clercq was minder blij met de felle toon. Volgens de historica Elisabeth Kluit vroegen bezoekers bij De Clercq aan de deur eerst of Da Costa binnen was. Zo ja, dan kwamen ze liever een andere keer terug.

Eén bron vertelt dat Da Costa na het boekje een tijd onder toezicht van de politie stond, en dat Egeling, die hem gedoopt had, met hem brak. Ik heb dat niet in een tweede bron teruggevonden.

Er staan in het boekje ook dingen die een christen vandaag niet meer zou verdedigen. Da Costa keerde zich onder meer tegen de afschaffing van de slavernij. Latere schrijvers die hem bewonderen, zeggen het eerlijk: op dit punt was hij een kind van zijn tijd. Ik wil dat hier niet wegpoetsen. Een man kan scherp zien waar zijn tijd van God afdrijft, en op een ander punt zelf blind zijn.

Het boekje is nooit vergeten. Tweehonderd jaar later schrijven theologen en letterkundigen er nog artikelen over.

ZONDAGAVOND AAN DE ROZENGRACHT

Da Costa kreeg na zijn studie geen officiële betrekking. Hij keerde terug naar Amsterdam en ging wonen aan de Rozengracht. Vanaf 1826 opende hij op zondagavond zijn huis voor Bijbellezingen. Later kwamen er op vrijdag voordrachten bij, vooral over theologie.

We weten hoe zo'n avond eruitzag. De schrijver Pierson beschreef het later. De kamer werd met kaarsen verlicht, de stoelen stonden langs de wanden, in de hoek stond een orgel. Da Costa zat achter een tafeltje. Er was een lang gebed, dan lezing en uitleg van een Bijbelgedeelte, een meditatie, zang, ruimte voor vragen en een slotgebed. Als hij in vuur raakte, schreef Pierson, dan spanden zijn lippen zich en straalden zijn ogen.

Een van de vaste bezoekers, Johan Frederik Schimsheimer, kwam met zijn blinde vrouw. Hij schreef de lezingen mee, en dankzij hem zijn ze bewaard gebleven. Rond 1830 zaten er volgens een latere beschrijving veel bekende en begaafde Amsterdammers in de kamer.

De literatuurhistoricus Jan ten Brink rekende uit dat Da Costa ruim dertig jaar lezingen heeft gehouden. Over de geschiedenis van Nederland, over de Bijbel, over de profetie. In een reeks over de profeten noemde hij dingen die volgens hem nog moesten komen. De bekering van Israël stond daarbij, en de nieuwe hemel en de nieuwe aarde.

Hier ligt het hart van wat later het Réveil heette. Het woord betekent ontwakken. Het begon in huiskamers waar mensen samen de Bijbel lazen, baden en elkaar opzochten. Da Costa en De Clercq waren de spil van de Amsterdamse kring.

EEN STEM IN DE KRANT EN IN HET INSTITUUT

Da Costa bleef schrijven. In 1824 volgde een tweede strijdschrift, *De Sadduceën*. Vanaf 1834 gaf hij een tijdschrift uit, de *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat, Geschied- en Letterkunde*. Over het jaar waarin het stopte, verschillen de naslagwerken: 1838 of 1840.

De man die in 1823 werd gemeden, werd langzaam weer gezien. In 1839 werd hij lid van het Koninklijk Instituut, het voorname gezelschap van geleerden en kunstenaars. Hij las er in 1840 het gedicht *Vijf en twintig jaren* voor. Volgens één bron werd hij in 1845 door een hoogleraar voorgedragen als buitengewoon hoogleraar, maar die benoeming kwam er nooit. Ik heb dat niet elders kunnen controleren.

Na 1840 schreef hij gedichten over de gebeurtenissen van zijn tijd, de zogenoemde tijdzangen. Ze werden in 1854 gebundeld.

“VAN DE JORDAAN NAAR DE AMSTEL”

Wat Da Costa onderscheidde van veel andere christenen in zijn tijd, was zijn liefde voor het Joodse volk. Hij was christen geworden, maar hij hield nooit op zichzelf als Jood te zien. Dat schrijft de histo-

ricus Jaap Colthof in een wetenschappelijk artikel uit 2016. Da Costa geloofde zelfs dat het uitverkoren volk, zoals hij het zag, van de Jordaan naar de Amstel was getrokken.

In 1846 begon hij samen met Capadose openbare bidstonden voor Israël. Daarna kwamen er maandelijks bijeenkomsten in huiskamers. Al eerder, in 1839, was hij bevriend geraakt met een Schotse predikant, Jamieson, via hun gezamenlijke zorg voor de zending onder Israël.

In 1848 en 1849 verscheen de tweede druk van zijn grote boek *Israël en de volken*, over de geschiedenis van de Joden. Hij bestreed daarin de minachting die veel christenen voor Joden hadden. Het boek werd in 1850 in het Engels vertaald en in 1855 in het Duits.

In 1849 kwam Carl Schwartz naar Amsterdam. Schwartz was zelf van Joodse afkomst, in 1837 gedoopt, en werkte voor de Vrije Schotse Kerk, de Free Church of Scotland, als zendeling onder de Joden. Met steun van Da Costa en Capadose begon hij in 1850 het blad *De Heraut*. In de winter van 1848 op 1849 hield Da Costa lezingen in het Casino in Amsterdam. Vijf predikanten gaven hem daarna een geschenk, en hij bedankte hen op 30 mei 1849 in een brief die nog bestaat. Ook de Schot Jamieson kreeg brieven van hem. Hij vertaalde in 1851 een boek van Da Costa in het Engels, *The Four Witnesses*, over de vier evangeliën. Da Costa schreef het tegen de Duitse theoloog Strauss. Ook in 1851 sprak Da Costa in Londen op een conferentie over de zending onder de Joden. Hij schreef een jaar later een verslag van die reis.

Vanaf 1852 gaf Da Costa les aan het seminarie van de Schotse kerk in Amsterdam. Dat jaartal komt uit één bron. Dat hij er in zijn laatste jaren leraar en leider was, staat ook in de Jewish Encyclopedia van 1903. Wat hij er precies doceerde, heb ik niet kunnen vinden.

Ik vind dit een van de mooiste dingen aan zijn leven. Hij koos voor Jezus, en bleef zijn volk liefhebben. Veel christenen in zijn tijd zagen die twee als tegenstellingen. Hij zag ze als één verhaal.

EEN MES IN DE KERK

Die liefde werd op een zondagmorgen zwaar op de proef gesteld. Op 1 augustus 1858 leidde Da Costa de dienst in de kerk van de Schotse zending in Amsterdam. Carl Schwartz stond op de kansel en begon te bidden. Een jongen van vijftien, Samuel Abraham Hirsch, rende de trap op met een dolk onder zijn kleren. Hij stak Schwartz drie keer, in de borst en in de linkerarm.

Hirsch kwam uit een streng orthodox Joods gezin. Hij wilde een einde maken aan de zending onder zijn volk. Een kerkganger hield hem vast tot de politie kwam.

Toen Da Costa het gebed hervatte, gebruikte hij volgens het artikel van Colthof de woorden die Jezus aan het kruis bad: *Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen.* (Lukas 23:34).

Schwartz herstelde en stond eind september weer op de kansel. Hirsch kreeg twaalf jaar, maar kreeg in 1862 gratie. Hij werd later in Londen een gewaardeerd Joods geleerde. Het verhaal van de aanslag is goed onderzocht. Het gebed van Da Costa ken ik uit dat ene artikel.

Een Joodse christen die na een aanslag in de kerk verder bidt, met de woorden van Jezus over vergeving. Ik laat dat beeld liever voor zichzelf spreken.

BILDERDIJK TOT HET EINDE

In zijn laatste jaren keerde Da Costa terug naar de man die hem had gevormd. Van 1856 tot 1859 bezorgde hij de verzamelde gedichten

van Bilderdijk, vijftien delen. In 1859 verscheen zijn boek *De mensch en de dichter W. Bilderdijk*.

Hij bleef lezingen geven. Zijn laatste reeks werd afgebroken door de ziekte waaraan hij zou sterven. Zijn laatste gedicht ging over de slag bij Nieuwpoort, een veldslag uit 1600. Het werd breed bewonderd.

Isaïc da Costa overleed op zaterdag 28 april 1860 in Amsterdam. Hij was tweeënzestig. Een latere beschrijving van zijn leven merkt op dat hij stierf aan het einde van de Joodse sabbat, toen de christelijke zondag naderde.

LEERLINGEN DRAGEN HUN LERAAR

De begrafenis was op 3 mei 1860. Volgens een latere beschrijving, gebaseerd op het verslag uit zijn eigen kring, stroomden de straten rond het sterfhuis en de kerk vol. De kerk was tot de laatste plaats bezet. Het orgel speelde de melodie van Psalm 42. Leerlingen van het seminarie van de Vrije Schotse Kerk droegen zijn lichaam naar binnen.

Bij het open graf sprak Abraham Capadose. Achtendertig jaar eerder hadden ze samen in Leiden bij de doopvont gestaan. Capadose gaf de laatste woorden van zijn vriend door: "Onbeschrijfelijke liefde, wijsheid en trouw van onze God in Christus!"

Die woorden kennen we alleen via Capadose. Ik heb geen reden om aan hem te twijfelen, maar je moet weten waar ze vandaan komen. Waar Da Costa begraven ligt, kon ik in geen betrouwbare bron vinden. Een jaar na zijn dood werd zijn grote bibliotheek geveild.

Da Costa was geen gemakkelijk mens. Hij kon hard schrijven en hij zat er soms naast. Maar wat hij in 1822 koos, bleef hij kiezen. Achterendertig jaar lang, in zijn huiskamer, in zijn boeken, in een kerk waar een mes getrokken werd.

Wat zou jij willen dat iemand bij jouw graf over je laatste woorden vertelt?

Op een zondag in 1822 knielde hij in een stille kerk, en een dominee las over een overblijfsel van genade onder Israël. Op een zaterdagavond in 1860, toen de sabbat voorbij was en de zondag kwam, sprak hij over de liefde van God in Christus. Daartussen lag een leven. Zijn lichaam werd gedragen door jonge mannen aan wie hij les had gegeven.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 14 januari 1798 in Amsterdam in een Portugees-Joods gezin; zijn ouders Daniel da Costa en Rebecca Ricardo; de ontmoeting met Bilderdijk in 1813; de promoties in Leiden in 1818 en 1821; het huwelijk met Hanna Belmonte in 1821; de doop op zondag 20 oktober 1822 in de Pieterskerk in Leiden, samen met Hanna en Abraham Capadose, door ds. Egeling, met een preek over Romeinen 11:5; *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823) en de felle reacties; de Bijbellezingen in zijn huis vanaf 1826; de bidstonden voor Israël vanaf 1846; *Israël en de volken* (1848-1849); zijn band met de Schotse zending en zijn rol aan het seminarie in zijn laatste jaren; zijn overlijden op 28 april 1860 in Amsterdam.

Alleen uit eigen getuigenis of eigen kring: de reden voor de doop in Leiden (Capadose); zijn uitspraak over zijn godsdienstig instinct (zijn eigen artikel uit 1845); de laatste woorden (doorgegeven door Capadose); de beschrijving van de begrafenis, met de leerlingen die zijn lichaam droegen.

Onbevestigd: het politietoezicht na de *Bezwaren* en de breuk met Egeling (één bron); de voordracht als hoogleraar in 1845 (één bron); het jaartal 1852 voor het begin van zijn lessen aan het seminarie (één

bron); zijn gebed met Lukas 23:34 na de aanslag van 1858 (één wetenschappelijke bron); zijn begraafplaats (niet betrouwbaar gevonden). Een bron noemt 22 oktober 1822 als doopdatum; het dagboek van De Clercq en de andere bronnen wijzen op zondag 20 oktober.

Duiding: Da Costa's verdediging van de slavernij in 1823 wordt ook door zijn bewonderaars als een blinde vlek van zijn tijd gezien.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. DBNL, Schrijvers en dichters, "Costa, Isaïc da"
2. Jewish Encyclopedia (1903), "Costa, Isaac da"
3. Willem de Clercq, Naar zijn dagboek (1869), via DBNL
4. Jan ten Brink, Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw, deel 1 (1888), via DBNL
5. Isaïc da Costa, Bezwaren tegen den geest der eeuw (1823), via DBNL
6. Theologienet, "Mr. I. Da Costa, wie was hij?"
7. Boekhuis, fragment "Wie was Isaac da Costa?"
8. Jaap Colthof, "From juvenile criminal to Jewish scholar", Jewish Historical Studies 48 (2016)
9. Leen J. van Valen, "Jodenzending Réveil Schotland/Nederland" (2025)
10. M. Elisabeth Kluit, Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten (fragment)
11. DBNL, biografisch fragment over ds. Jamieson
12. Encyclopaedia Britannica, "Isaïc da Costa"
13. Album Academicum Universiteit van Amsterdam, I. da Costa
14. Ben van der Walt, "Isaac da Costa (1798-1860) se besware teen die gees van sy tyd" (2017)
15. R.A.M. Honings, "Bezwaren tegen den geest der eeuw (1823)" (2023)

Hendrik Pierson: de dominee die de schandhuizen dicht wilde hebben

Op 16 maart 1911 stemde de Tweede Kamer over een nieuwe zedenwet. Een van de artikelen, nummer 250bis, maakte het houden van een bordeel strafbaar. Dat artikel ging erdoor zonder hoofdelijke stemming. Niemand vroeg erom.

In Zetten, in de Betuwe, was een man van zesenzeventig directeur van een opvanghuis voor vrouwen. Hij had drieëndertig jaar op deze dag gewacht. Hendrik Pierson noemde de uitslag het succes van een kruistocht. Hij las er een verandering in af in het geweten van het hele land. Volgens de historici Martin Bossenbroek en Jan Kompagnie, die zijn reactie hebben nagelezen, gaf hij de eer niet aan zichzelf. Hij zette er drie letters onder: S.D.G., Soli Deo Gloria, alleen aan God de eer. En hij schreef een zin die zijn hele strijd samenvatte: “geen vrouw mag tot slavin worden gedoemd”.

Pierson was predikant. Hij volgde in 1877 Ottho Gerhard Heldring op als directeur van de gestichten in Zetten, waar vrouwen werden opgevangen die in de prostitutie hadden gezeten of als ongehuwde moeder op straat stonden. Over Heldring heb ik in deel 1 al geschreven. Pierson nam zijn werk over en trok het door naar de politiek.

Waar Heldring vrouwen opving die uit de bordelen kwamen, wilde Pierson de bordelen zelf weg hebben. Hij werd een van de leiders van een internationale beweging die zich abolitionistisch noemde, naar het woord voor de afschaffing van de slavernij.

Hij begon in een Amsterdams koopmanshuis.

“DE GODZALIGE GLAZENMAKER”

Hendrik Pierson werd geboren op 10 juni 1834 in Amsterdam. Zijn vader was Jan Lodewijk Gregory Pierson, een koopman die in 1806 in Alkmaar was geboren. Zijn moeder was Ida Oyens, een Amsterdamse. Ze waren in 1829 getrouwd.

Het was een welgesteld gezin, en een vroom gezin. Zijn vader kreeg de bijnaam “de godzalige glazenmaker”. Het huis was gevormd door het Réveil, de opwekkingsbeweging die in die jaren door de bovenlaag van protestants Nederland ging. Mensen die erbij hoorden, zochten een persoonlijk geloof en wilden dat laten zien in zending, onderwijs en zorg voor armen. In huize Pierson deed het gezin mee aan zendingswerk en liefdadigheid. Plicht gold er als de weg naar geluk, zo schreef een biograaf van Hendriks jongere broer.

Er waren zeven kinderen. Hendrik was een van de middelste. Zijn oudere broer Allard zou hoogleraar worden. Zijn jongere broer Nicolaas Gerard, de jongste van het gezin, werd econoom. Allard en Hendrik wilden allebei theologie studeren.

Ook zijn moeder schreef. In 1853 verscheen een Bijbels dagboekje voor kinderen van haar hand, zonder haar naam op de kaft. Haar brieven liggen nu in het archief van het Réveil. Hoe zij haar zoon precies vormde, weten we niet. Wel weten we in wat voor huis hij opgroeide: een huis waar de Bijbel open lag en waar geloof iets was wat je deed.

Wat neem jij mee uit het huis waar je bent opgegroeid? Soms merk je pas veel later wat er in je is gelegd.

EEN DOMINEE AAN DE OUDE MAAS

In september 1851 ging Hendrik theologie studeren in Utrecht. In 1857 werd hij predikant in Heinenoord, een dorp in de Hoeksche Waard. Datzelfde jaar, op 4 juni, trouwde hij in Rotterdam met Hermine Agnes Kolff, een Rotterdamse van een jaar ouder dan hij.

In Heinenoord bleef hij twaalf jaar. Hij preekte er, en hij schreef. In 1864 verscheen een studie over heilige stenen in het oude Israël, twee jaar later een tweede over hetzelfde onderwerp. Hij werkte mee aan tijdschriften als het Theologisch Tijdschrift, De Gids en Stemmen voor waarheid en vrede. Hij was een geleerde dominee, met belangstelling voor oude godsdiensten en voor de vragen van zijn eigen tijd.

Er werden kinderen geboren. Naslagwerken spreken van zes kinderen uit dit huwelijk. Een van hen was Christine Hermine, geboren in 1863. Haar naam komt later in dit hoofdstuk terug.

EEN SCHOOL VOOR DE KINDEREN VAN DEN BOSCH

In 1869 verhuisde het gezin naar 's-Hertogenbosch, waar Hendrik predikant werd van de hervormde gemeente. Een jaar later, op 28 oktober 1870, stierf Hermine. Hendrik bleef achter met jonge kinderen. Volgens de naslagwerken trouwde hij later opnieuw, met een nicht, Petronella Adriana Oyens. Die zou volgens dezelfde bronnen een moeder voor zijn kinderen zijn geworden. Een tweede onafhankelijke bron heb ik daar niet voor gevonden.

In Den Bosch raakte hij voor het eerst in een openbare strijd. Het ging om een school. De hervormde kerkeraad had een eigen diakonieschool, ooit opgezet voor kinderen van arme gezinnen. In 1874

besloot de meerderheid van de kerkeraad die school op te heffen. Het openbare onderwijs was beter geworden, vonden ze, en het scheelde geld.

Pierson wilde dat anders. Hij stelde voor om er een protestantse school van te maken, onder toezicht van de kerk. Hij bood samen met twee anderen aan om er geld in te steken. De kerkeraad stemde beide voorstellen weg. Toen er in die tijd bij een openbare school een katholieke onderwijzer werd benoemd, schreef Pierson er een fel stuk over in het tijdschrift *De Tijdspiegel*.

Dat bleef niet onbeantwoord. In oktober 1874 publiceerde de kerkeraad een eigen toelichting. Een van de ouderlingen schreef erbij dat hij de openbare toon van zijn predikant betreurde. Pierson zocht ondertussen steun in het hele land, en wilde samen met de Christelijke Gereformeerden een eigen school beginnen. Hij gaf zijn stukken uit als brochure, *De Bossche schoolkwestie*, en twee jaar later volgde een *Catechismus van de schoolkwestie*.

Het is een kleine geschiedenis in een provinciestad. Er blijkt wel iets uit wat later in zijn leven steeds terugkwam. Pierson kon niet zwijgen als hij vond dat iets fout zat. Hij schreef scherp, en niet iedereen waardeerde dat.

EEN LEGE STOEL IN ZETTEN

Op 11 juli 1876 stierf Ottho Gerhard Heldring in Mariënbad, een kuuroord in Bohemen. Hij was tweeënzeventig. In Zetten liet hij een heel complex achter: het Asyl Steenbeek uit 1848 voor vrouwen die uit de prostitutie kwamen, Talitha Kumi uit 1856, Bethel uit 1861 en een kweekschool uit 1864. Dat staat op zijn grafsteen, bij de Vluchtheuvelkerk in Zetten.

Wie moest dit werk overnemen? De keus viel op de dominee uit Den Bosch. In 1877 werd Hendrik Pierson directeur van de gestichten in Zetten. Hij was begin veertig.

Voor Pierson was het een grote stap. Hij liet een stadsgemeente achter en kwam terecht in een dorp in de Betuwe, tussen meisjes en vrouwen die de samenleving had afgeschreven. In de taal van die tijd heetten ze gevallen vrouwen. Heldring had geloofd dat zij gered konden worden, door een nieuw begin, door werk en door het evangelie. Pierson geloofde dat ook.

Ik schrijf het woord “gevallen” met enige aarzeling op. Het hoort bij die eeuw. Pierson zou de rest van zijn leven proberen de schuld te leggen waar hij vond dat die hoorde.

DE VRAAG ACHTER DE VRAAG

Heldring had vrouwen opgevangen. Pierson keek verder. Waarom kwamen er steeds nieuwe vrouwen? Volgens een masterscriptie over de Middernachtzending vond hij dat het niet genoeg was om zielen te redden door evangelisatie. Er moesten ook verenigingen komen die de maatschappelijke oorzaken aanpakten.

En een van die oorzaken, vond Pierson, was de overheid zelf.

In Nederland was prostitutie in die tijd gereguleerd. De overheid stond bordelen toe onder voorwaarden, en vrouwen in de prostitutie moesten zich verplicht medisch laten controleren op geslachtsziekten. Wie dat systeem verdedigde, zag prostitutie als een kwaad dat er nu eenmaal was en dat je dan maar beter kon beheersen. Pierson zag het omgekeerd. Een overheid die bordelen een vergunning gaf, deed volgens hem mee. In een brochure schreef hij dat de overheid de ontucht bevorderde en daarmee medeplichtig was.

In Engeland voerde Josephine Butler al jaren campagne tegen hetzelfde systeem. Zij en haar medestanders zagen prostitutie onder toezicht van de staat als een vorm van slavernij, en noemden hun strijd daarom abolitionisme: afschaffing. In september 1877 kwam in Genève het eerste internationale congres van haar beweging bijeen, met zes- tot zevenhonderd deelnemers. Daar werd de Internationale Abolitionistische Federatie formeel opgericht. Verschillende bronnen noemen Butler als de vrouw die Pierson inspireerde. Dat hij zelf in Genève was en daar door haar geraakt werd, staat in de Engelse Wikipedia. Een andere bron daarvoor heb ik niet kunnen openen.

EEN VERENIGING VOOR MANNEN

Rond 1879 richtte Pierson de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie op. Over het jaartal zijn de bronnen het niet helemaal eens: de een noemt 1878, de ander 1879. Pierson werd voorzitter en bleef jarenlang de man die de koers bepaalde. Het was een kleine vereniging, met vooral protestantse leden en relatief veel mensen uit de elite. Ze gaf brochures uit, stimuleerde onderzoek en probeerde bestuurders en politici te overtuigen. Pierson stuurde ook het blad van de vereniging, *Het Maandblad*.

Volgens Bossenbroek en Kompagnie had hij een duidelijke verdeling in zijn hoofd. Vrouwen waren volgens hem het best geschikt voor het reddingswerk, het opvangen en begeleiden van vrouwen die eruit wilden. Mannen moesten het publieke getuigenis geven en de politieke druk organiseren. Hij vond ook dat mannen die zelf tussen prostituees werkten, een moreel risico liepen. In de statuten van de vereniging kregen vrouwen een plaats in aparte vrouwencomités. In het bestuur kwamen ze niet.

Zijn kern lag elders. Hij bestreed wat hij de dubbele moraal noemde: een zedenwet voor vrouwen en een andere voor mannen.

Een vrouw die in de prostitutie terechtkwam, was haar naam kwijt. De man die haar bezocht, liep gewoon de straat weer op. Pierson vond dat mannen hun drift konden beheersen en dat voor hen dezelfde maat gold. In 1889 stelde hij die vraag in de titel van een brochure: *Tweeërlei zedewet?*

Het was een ongemakkelijke boodschap voor de nette heren van zijn tijd. Hij legde de schuld bij hun eigen stand.

EEN JAARBOEK DAT SCHUURDE

Niet iedereen was het met hem eens, ook niet onder mensen die het werk van Zetten waardeerden. In 1881 verscheen een jaarboek met de naam *Magdalena*, ten bate van het Asyl Steenbeek. Pierson was een van de redacteurs. In De Tijdspiegel kreeg het een kritische bespreking. De recensent vond dat het boek over prostitutie schreef op een toon die lezers kon kwetsen. Hij verdedigde ook de medische controle van prostituees die Pierson zo bestreed. Theologen, vond hij, moesten die vraag maar aan artsen en politie overlaten.

Pierson bleef erover schrijven. Hij zag het als een vraag van geweten.

In Zetten ging het werk ondertussen door. In 1882 kwam er een Magdalenahuis bij, voor ongehuwde moeders. Later volgden een kinderkuis en opleidingen, maar de precieze jaartallen daarvan heb ik alleen op Wikipedia gevonden.

ANTWERPEN, SEPTEMBER 1885

In 1885 voerde de Londense journalist W.T. Stead in zijn krant, de Pall Mall Gazette, een opzienbarende campagne tegen de handel in meisjes.

Pierson bewonderde de moed van Stead. Zijn methode vond hij ongeoorloofd. In september 1885 ontmoette hij Stead in Antwerpen.

Volgens Bossenbroek en Kompagnie zei Pierson hem recht in het gezicht dat hij hem bewonderde en tegelijk verafschuwde.

Hoe ver mag je gaan voor een goede zaak? Pierson vond in elk geval dat Stead een grens over was gegaan, hoe goed zijn doel ook was. Toen Engeland kort daarna het systeem van reglementering afschafte, kopte hij in zijn blad dat de overwinning bij Engeland begon.

MANNEN VOOR DE DEUR VAN HET BORDEEL

In Haarlem was in die jaren een groep jonge mannen bezig met een eigen aanpak. Onder hen waren Gerard Velthuysen, Johannes van der Steur en H. Stap. Pierson steunde hun werk met geld. In 1888 gingen Velthuysen en Van der Steur op uitnodiging naar Amsterdam. In 1890 kwam er een landelijke vereniging, de Nederlandsche Middernachtzending-Vereeniging. Pierson werd voorzitter van het hoofdbestuur.

Het werk was eenvoudig en riskant. De zogenoemde werkende leden gingen 's avonds naar de straten met bordelen. Ze gingen voor de deur staan en spraken mannen aan die naar binnen wilden. Ze deelden traktaatjes uit. Het bestuur bestond uit heren die zelf niet op straat stonden. In Amsterdam bestond de plaatselijke afdeling uit werklieden.

Dat leverde confrontaties op met politie en overheid, zo blijkt uit een Leidse scriptie over de Middernachtzending. Op Wikipedia lees je dat het vaak op vechtpartijen uitliep. Een andere bron voor dat laatste heb ik niet gevonden.

Ik vind het een opvallend beeld. Een dominee in Zetten, ver van de Amsterdamse binnenstad, betaalt en bestuurt een groep mannen die 's nachts voor een bordeeldeur staan om een ander op andere gedachten te brengen. Hij schreef de brochures. Zij stonden op straat.

SAMEN STRIJDEN, APART OPTREKKEN

In 1884 hadden protestantse vrouwen hun eigen organisatie opgericht: de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn. Het initiatief kwam van vrouwen, vaak familie van leden van Piersons vereniging. De drijvende kracht was Marianne Klerck-van Hogendorp. Ook zij was door Josephine Butler geïnspireerd. De twee organisaties werkten samen, organiseerden een congres en stuurden verzoekschriften naar de regering.

Maar de verhouding bleef gespannen. Pierson wilde geen vrouwen in het bestuur van zijn vereniging. Zijn motto was, in de woorden van Bossenbroek en Kompagnie, samen strijden en gescheiden optrekken. In 1906 vielen Marianne Klerck en Anna van Hogendorp hem daar openlijk op aan. Het bestuur van de vereniging koos zijn kant. Het conflict werd nooit helemaal opgelost.

Hier zie je de grens van een man van zijn tijd. Pierson kwam op voor vrouwen die niemand verdedigde. De vrouwen naast hem in de strijd gaf hij geen stem in zijn bestuur. Het een en het ander zat in hetzelfde hoofd. Ik vertel het omdat het in de bronnen staat, en omdat ook generaals van God niet alles zien.

In 1898 werd Pierson voorzitter van de Internationale Abolitionistische Federatie, de beweging die Butler had opgericht. Dat staat in twee Engelstalige Wikipedia-artikelen. Een andere bron heb ik daar niet voor gevonden, en de lezer mag dat weten.

DRIEËNDERTIG JAAR

En dan kwam maart 1911. Op 16 maart nam de Tweede Kamer de nieuwe zedenwet aan. Bordelen werden strafbaar, net als handel in vrouwen. Artikel 250bis ging erdoor zonder dat er hoofdelijk over werd gestemd.

Pierson was inmiddels zesenzeventig. Hij noemde het de winst van een kruistocht van drieëndertig jaar. Hij zag in de uitslag een verandering in het zedelijk besef van het volk. En hij gaf God de eer: S.D.G.

Wat hij in dat stuk schreef, zou je als zijn levensmotto kunnen lezen. Een schandhuis had geen recht van bestaan, en geen vrouw mocht als slavin worden behandeld. Hij had het drieëndertig jaar lang herhaald, in brochures, in zijn blad, in vergaderzalen in Nederland en daarbuiten.

Of de wet de prostitutie verdreef, is een andere vraag, en die beantwoordt dit hoofdstuk niet. Wel gaf de overheid vanaf dat moment geen vergunning meer voor een bordeel. Dat was waar Pierson voor gestreden had.

EEN STEEN OP DE HELLING

In 1914 legde Pierson het directeurschap in Zetten neer. Hij was tachtig. De Engelse Wikipedia schrijft dat het om zijn gezondheid ging. Een andere bron heb ik daar niet voor. Zijn opvolger werd J. Lammerts van Bueren. Pierson was Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

Over zijn laatste jaren is weinig bekend. Hij overleed op 7 augustus 1923 in Groningen, negenentachtig jaar oud.

Ze brachten hem terug naar Zetten. Op de helling die naar de Vluchtheuvelkerk loopt, liggen vier sobere natuurstenen grafplaten. Ze zijn tegenwoordig een rijksmonument. Op een ervan staan de namen van Ottho Gerhard Heldring en zijn vrouw Anna Elisabeth. Op een andere staat Petronella Voûte, die het Asyl Steenbeek leidde en in 1877 overleed. Op een derde de naam van Christine Hermine Pierson, Hendriks dochter, geboren in 1863 en overleden in 1887. Ze was getrouwd met de predikant C.C. Schot

uit Hardenberg. En op de vierde staat Hendrik Pierson zelf, 1834 tot 1923, overleden te Groningen.

Volgens de Nederlandse Wikipedia zijn er scholen naar hem vernoemd, in Zetten en in 's-Hertogenbosch, de stad waar hij ooit ruzie maakte over een school.

Misschien ken jij een strijd die al jaren duurt en waar weinig van te zien is. Een onrecht dat iedereen normaal vindt. Pierson zag het onrecht in de vrouwen die in Zetten aanklopten, en in de gemeenten die bordelen een vergunning gaven. Hij schreef, hij vergaderde, hij betaalde de mannen die 's nachts op straat stonden. Toen het kwam, zette hij er drie letters onder.

Op de helling in Zetten liggen de stenen van Heldring en Pierson een paar meter van elkaar. De man die de vrouwen opving, en de man die de deur van het bordeel dicht wilde hebben.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 10 juni 1834 in Amsterdam; zijn ouders Jan Lodewijk Gregory Pierson en Ida Oyens en het Réveilmilieu waarin hij opgroeide; studie in Utrecht vanaf 1851; huwelijk met Hermine Agnes Kolff (1857) en haar dood in 1870; predikantschap in Heinenoord (1857) en 's-Hertogenbosch (1869); de Bossche schoolkwestie van 1874; directeur in Zetten vanaf 1877 als opvolger van Heldring; oprichting en voorzitterschap van de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie; zijn rol bij de Middernachtzending; de inspiratie van Josephine Butler; de aanneming van de zedenwet in 1911 en zijn reactie daarop; overlijden in 1923 in Groningen en zijn graf bij de Vluchtheuvelkerk in Zetten.

Uit één wetenschappelijke bron: zijn ontmoeting met W.T. Stead in Antwerpen in 1885; het conflict met Marianne Klerck-van Ho-

gendorp en Anna van Hogendorp in 1906; zijn opvattingen over de rolverdeling tussen mannen en vrouwen (allemaal uit Bossenbroek en Kompagnie, 1998). Ridderorde (alleen uit een genealogie van 1901).

Onbevestigd: zijn tweede huwelijk met Petronella Adriana Oyens en het aantal kinderen; zijn aanwezigheid op het congres in Genève in 1877; zijn voorzitterschap van de Internationale Abolitionistische Federatie vanaf 1898; de reden van zijn vertrek uit Zetten in 1914; de precieze sterfdag (de grafplaat geeft alleen het jaar); de jaartallen van het kinderhuis en de opleidingen in Zetten; vechtpartijen bij de Middernachtzending; de scholen die naar hem vernoemd zijn. Deze punten komen alleen van Wikipedia. Over het oprichtingsjaar van zijn vereniging (1878 of 1879) verschillen de bronnen.

Duiding: of de zedenwet van 1911 de prostitutie werkelijk terugdrong, is in dit hoofdstuk niet onderzocht. Vast staat dat de overheid er vanaf toen geen bordelen meer toeliet.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. DBNL, J.G. Frederiks en F. Jos. van den Branden, Biographisch woordenboek: Hendrik Pierson
2. DBNL, Biographisch woordenboek: Ida Oyens Pierson
3. DBNL, Biographisch woordenboek: Ottho Gerhard Heldring
4. De Nederlandsche Leeuw 1901, genealogie Pierson (KNGGW)
5. SheWrote (Radboud Universiteit), Ida Pierson-Oyens
6. ESB, Beroemde economen: Nicolaas Gerard Pierson
7. Martin Bossenbroek en Jan H. Kompagnie, "De stille trom der vrouwenzusters", Leidschrift 14 (1998)
8. Dieke Heijboer-Paul, De Middernachtzending als bestrijder van de prostitutie in Amsterdam (masterscriptie Universiteit Leiden)

9. The fight against the regulation of prostitution (masterscriptie Universiteit Utrecht)
10. BMGN, recensie van O.W. Dubois, Reddende liefde. Het werk van de Heldringstichtingen in Zetten 1847-2010
11. De Tijdspiegel 1874, toelichting van de Bossche kerkeraad
12. De Tijdspiegel 1881, "Twee philanthropen"
13. Rijksmonumentenregister, grafplaten bij de Vluchtheuvelkerk in Zetten
14. Wikipedia (Nederlands), Hendrik Pierson
15. Wikipedia (Engels), Hendrik Pierson
16. Wikipedia (Engels), International Abolitionist Federation
17. DBNL, lemma Réveil

Albert Kruyt: de zendeling die zeventien jaar wachtte

Op 3 februari 1892 schreef een jonge zendeling in zijn dagboek één korte zin: “Ik ga in Gods kracht naar Poso.” De volgende dag voer hij uit met een schip dat De Zeeduif heette. Hij was tweeëntwintig. Aan boord noteerde hij hoe goed het was om in zijn moedertaal te bidden, nu hij gescheiden was van iedereen met wie hij die taal kon spreken. De taal van de mensen naar wie hij op weg was, sprak hij nog niet. Met Maleis kon hij zich aan de kust redden.

We weten dit omdat Albert Kruyt bijna zijn hele werkzame leven een dagboek bijhield, van 1892 tot 1922. De theoloog Gerrit Noort las die dagboeken en de archieven van het zendingsgenootschap door voor zijn proefschrift uit 2006. Veel van wat volgt, komt uit dat werk.

De man die daar in Gorontalo aan boord ging, zou veertig jaar in Midden-Celebes werken, het huidige Midden-Sulawesi in Indonesië. Hij werd een van de bekendste zendingsmensen van Nederland en een etnoloog met een internationale naam. Maar de eerste zeventien jaar liet niemand van het volk waarvoor hij gekomen was zich

dopen. En toen het eindelijk gebeurde, was het anders dan hij had gehoopt.

Het begon met een jongen die slapend aan boord werd gedragen.

SLAPEND AAN BOORD

Albertus Christiaan Kruyt werd geboren op 10 oktober 1869. Zijn vader, Johannes Kruyt, was zendeling van het Nederlandsch Zendinggenootschap, kortweg het NZG. Sinds 1864 werkte hij in Mojowarno, in Oost-Java. Zijn moeder heette Dorothea van der Linden en was de dochter van een arts uit Barneveld. Albert was de zesde van acht kinderen.

Over zijn geboorteplaats lopen de bronnen uiteen. Veel naslagwerken noemen Mojowarno, de standplaats van het gezin. Noort vond in de familiepapieren dat zijn moeder voor elke bevalling naar Soerabaja ging, en daar werd ook Albert geboren.

Zoals in meer zendingsgezinnen ging ook Albert jong naar Nederland voor zijn opleiding. Dat gebeurde begin 1877, toen hij een jaar of zeven was. Zijn ouders lieten hem vroeg in de ochtend aan boord brengen terwijl hij nog sliep. Die manier van afscheid nemen kleurde zijn herinneringen aan de scheiding. Samen met zijn oudere zus Jaantje kwam hij op 15 juni 1877 in Nederland aan.

Hij woonde eerst kort bij zijn grootmoeder in Den Haag. Vanaf september 1877 ging hij naar een jongenshuis in Rotterdam, onder leiding van J.W. Roskes. Daar was hij gelukkig, zo vertelde hij later. In 1879 verhuisde hij naar een gastgezin, en die jaren beschreef hij als eenzaam.

Op 11 juli 1881 stierf zijn moeder. Ze werd begraven in Malang, op Java. Albert was elf en woonde aan de andere kant van de wereld.

Ik ben zelf vader, en deze regels raken me. Een kind van zeven slapend op een schip laten zetten: ik kan het me nauwelijks voorstellen. Zijn ouders deden het omdat ze geloofden dat het zo moest.

EEN EXAMEN ONDER DE VIJFTIEN

Op 26 april 1884 schreef Albert een brief aan het bestuur van het NZG. Hij wilde zendeling worden, net als zijn vader. In september van dat jaar deed hij toelatingsexamen voor het Zendelinghuis in Rotterdam, nog voordat hij de minimumleeftijd van vijftien had bereikt. Hij werd toegelaten.

De opleiding duurde zeven jaar. Zijn eindexamen in oktober 1889 was volgens het verslag matig. Een uitblinker leek hij niet.

Hij was opgeleid om op Java te werken, naast zijn vader en een broer. Maar in februari 1889 had het bestuur al besloten dat hij naar een nieuw gebied zou gaan: Poso, aan de Golf van Tomini op Celebes. Het was een nieuw zendingsveld. De stad Gorontalo zou zijn uitvalsbasis zijn. Zijn vader maakte bezwaar tegen die bestemming. Albert zelf was er blij mee. Hij zag er tegenop om in de schaduw van zijn familie te werken, zo blijkt uit zijn brieven.

Het NZG wilde dat ook het Nederlandsch Bijbelgenootschap iemand naar hetzelfde gebied zou sturen. Er moest een vertaler komen. Die afspraak zou later de samenwerking opleveren die zijn werk bepaalde.

JO UIT NIJMEGEN

In de paasvakantie van 1889 logeerde Albert bij de familie Moulijn in Nijmegen. Daar ontmoette hij Johanna Hendrika Moulijn, die iedereen Jo noemde. Ze was twee jaar ouder dan hij en de dochter van dominee Jacob Moulijn.

In september vroeg hij het bestuur toestemming om zich te verlovén. Die kwam er, met één voorwaarde: het genootschap betaalde haar overtocht niet. Albert protesteerde en vroeg om een deel van het geld. Het bestuur weigerde. De ongeveer zevenhonderd gulden moest via de familie bijeengebracht worden.

Op 19 juni 1890 werd hij in Den Haag bevestigd als zendeling. Op 12 november 1890 trouwden Albert en Jo. Zes dagen later tekende hij een verklaring dat hij drieduizend gulden aan opleidingskosten zou terugbetalen als hij het genootschap ooit verliet. Daarna vertrokken ze naar de Oost.

Jo Kruyt-Moulijn zou ruim negentig jaar oud worden en haar man veertien jaar overleven. Ze kregen drie kinderen: Jan in 1893, Miep in 1895 en Doortje in 1896. Wat Jo in al die jaren in Poso deed, staat in de bronnen die ik kon raadplegen nauwelijks beschreven. Ik vind dat jammer. Een vrouw die veertig jaar in een afgelegen zendingspost woont en daar drie kinderen grootbrengt, heeft een eigen verhaal. Het is alleen niet opgeschreven, of het ligt nog in een archief.

EEN SCHIP DAT DE ZEEDUIF HEETTE

Na bijna twee jaar voorbereiding in Gorontalo ging Albert in februari 1892 op weg naar Poso. Daar schreef hij die zin over Gods kracht.

Het eerste jaar was zwaar. Hij worstelde met de taal van de To Pamona, de mensen in het binnenland. In maart 1892 schreef hij in zijn dagboek dat hij zendeling wilde zijn. Maar hij miste, zo schreef hij, de bezieling van de Heilige Geest die dit werk vroeg. In augustus en september kwam hij er steeds op terug. Hij voelde dat het hem ontbrak aan de kracht die alles overwint, en hij twijfelde of hij wel geschikt was als pionier.

In brieven aan Jo uit dat jaar gaf hij iets toe wat veel gelovigen zullen herkennen. Hij zuchtte weleens tot God, schreef hij, maar hij

verzuimde om zijn noden als een kind bij Hem neer te leggen. Hij verlangde naar een hart dat altijd bleef geloven.

Herken je dat? Dat je weet dat je kunt bidden, en het toch niet doet? Albert Kruyt wordt vaak beschreven als een nuchtere wetenschapper. In zijn dagboek uit 1892 staat een jonge man die God zoekt en zich tekort voelt schieten.

Op 18 september 1892 noteerde hij dat hij nog niet sprak over dopen of over christen worden. Hij was bang de mensen daarmee af te schrikken. Hij hoopte dat God hun harten zou veranderen zonder dat ze het eigenlijk merkten.

EERST VEEL LATER

In oktober 1893 schreef Kruyt aan het bestuur in Nederland een eerlijke brief. De boodschap van Gods liefde raakte de mensen niet, zei hij, zolang ze er niet op waren voorbereid. Bekeringsen in groten getale verwachtte hij pas veel later. De dorpen lagen verspreid in de bergen. Het evangelie moest naar elk dorp afzonderlijk gebracht worden.

In zijn jaarverslag over 1896 schreef hij dat hij niet kon zeggen of het Koninkrijk van God dat jaar was vooruitgegaan. Hij koos ervoor om door te gaan.

Ondertussen ontstond er aan de kust wel een kleine gemeente. Ze bestond uit mensen van elders, die Maleis spraken. In november 1892 had Kruyt in Mapane christenen van de Sangir-eilanden gevonden. Uit zijn wekelijkse samenkomsten groeide een gemeente. Op 23 maart 1894 werd het eerste avondmaal gevierd. In mei 1895 doopte hij de eerste leden. In 1900 telde die gemeente honderdtwintig leden. Onderwijzers uit de Minahasa, in het noorden van Celebes, hielpen mee. Een van hen, Herman Kolondam, werkte van 1894 tot 1910 in Poso en Mapane.

Maar de To Pamona zelf, het volk voor wie hij gekomen was, bleven bij hun eigen godsdienst.

In maart 1895 kwam er versterking. Het Bijbelgenootschap stuurde de taalkundige Nicolaus Adriani, vier jaar ouder dan Kruyt en net gepromoveerd in Leiden. Adriani zou het Nieuwe Testament vertalen in de taal van de To Pamona. De twee mannen vulden elkaar aan. Adriani bestudeerde de taal, Kruyt de godsdienst en de gewoonten. Samen trokken ze door het binnenland en schreven ze reisverslagen.

In 1898 las Kruyt de levensbeschrijving van David Brainerd, de Amerikaanse zending onder de indianen. Eerst vond hij Brainerds dagboek te veel met zichzelf bezig. Toen hij het uit had, schreef hij dat hij voelde hoeveel er bij hemzelf nog ontbrak.

DE TAMME BUFFEL

Er is één gesprek dat iets laat zien van de positie waarin Kruyt verkeerde. In 1904 zei hij tegen een aantal hoofden dat hij maar een gewone onderdaan van de regering was. Zij gaven hem een antwoord dat hij zelf heeft opgeschreven. Hij was, zeiden ze, de tamme buffel die de regering gebruikte om de wilde buffels te vangen.

Een jaar later kwam het Nederlandse leger. In 1905 en 1906 werd Midden-Celebes met militaire expedities onder Nederlands gezag gebracht. In januari 1906, toen Kruyt met verlof was, hielp zijn jongere collega Philip Hofman een hoofd met de naam Tarama overtuigen om zijn versterkingen af te breken en het gezag te aanvaarden. De zendingshistoricus Van Randwijck noemde dat later een typisch voorbeeld van hoe zendelingen de uitbreiding van het koloniale gezag steunden.

Na de onderwerping veranderde het leven in het binnenland snel. Het bestuur verbood het koppensnellen, de tempelcultus en de

grote dodenfeesten. Dorpen moesten verhuizen van de heuveltoppen naar een nieuwe weg tussen Poso en Tentena. Er kwam natte rijstbouw. De oude godsdienst verloor zijn houvast.

Kruyt zag dat. Hij schreef dat het ingrijpen van de regering de oude godsdienst had opengebroken. Hij merkte ook op dat de nieuwe orde de weg vrijmaakte voor de islam. Noort noemt zijn houding tweeslachtig. Kruyt erkende wat het bestuur had gedaan, maar over zijn eigen aandeel was hij terughoudend.

Ik wil hier eerlijk en tegelijk zacht zijn. Historici zijn het er breed over eens dat de zending in Poso niet los te zien is van de koloniale verovering. Kruyt was geen soldaat. Al in de jaren negentig sprak hij wel over een druk die zacht moest zijn, maar ook sterk. En hij leefde onder de bescherming van een gezag dat met geweld was gekomen. De hoofden hadden dat in 1904 al scherp gezien. Die buffel uit 1904 blijft door dit verhaal heen lopen.

KERSTMIS IN KASIGUNCU

Een van de hoofden die Kruyt het best kende, was Papa i Woente, het hoofd van de To Pebato. Kruyt sprak al in 1892 met hem, over de priesteressen van het dorp en over Gods macht om te genezen. In de bronnen die op Kruyts eigen verslag teruggaan, staat hoe het hoofd uiteindelijk besloot. Toen een groep schoolkinderen met doopcatechisatie zou beginnen, oordeelde hij dat er genoeg mensen achter stonden om samen de stap te zetten. Hij verklaarde openlijk dat hij christen wilde worden. Nu de uiterlijke belemmeringen weg waren, zei hij volgens Kruyt, wilde hij zich aan God overgeven.

In een Indonesisch naslagwerk staat dat hij al vanaf 1898 bereid was, maar dat hij die stap niet in zijn eentje wilde zetten, omdat hij verantwoordelijk was voor de eenheid van zijn volk. Kruyt zou hem

daarin hebben gerespecteerd. Dat past bij wat we van beide mannen weten, maar ik heb er geen tweede bron voor kunnen vinden.

In 1909 werden in Kasiguncu de eerste To Pamona gedoopt. Zeventien jaar na Kruyts aankomst. Een van hen was Marisi Mbau. Kruyt zag tussen de volwassen dopelingen veel mensen die als kind bij hem op de school in Panta hadden gezeten.

Over de precieze datum en het aantal bestaat één spoor. Een Indonesisch naslagwerk beroept zich op een in memoriam dat Adriani in 1919 over Hofman schreef. Volgens die bron doopte Hofman op eerste kerstdag, 25 december 1909, Papa i Woente en zijn volgelingen. Zo'n zesenzestig mensen zouden zich na een toespraak van Hofman in juli hebben aangemeld. Kruyt kwam uit Pendolo om bij de doop te spreken. Ik heb dat in memoriam zelf niet kunnen inzien, dus de datum en het aantal noem ik met voorbehoud.

Wat vaststaat, is dit: zeventien jaar lang zaaide een man onder de To Pamona zonder te oogsten. Hij schreef in die jaren geen triomfantelijke verslagen. Hij schreef dat hij niet wist of het Koninkrijk vooruitging. En hij bleef.

EEN HEEL VOLK TEGELIJK

Na 1909 ging het snel, sneller dan Kruyt wilde. In Panjoka ging een hele groep tegelijk over. Kruyt schreef dat ze dat liever anders hadden gezien, maar dat ze de loop van de dingen niet konden tegenhouden. Hij wilde langzame groei, van binnenuit.

Over een massadoop bij een ander volk, de To Loinang, was hij nog scherper. Wie met zijn hele volk gedoopt wordt, schreef hij, blijft vanbinnen gewoon heiden. Hij vergeleek het met de kerstening van de Germaanse stammen in Europa: christen in naam, maar nog niet vanbinnen.

Hier zit een spanning die zijn hele werk doortrekt. Kruyt dacht in volken, niet in losse personen. Hij geloofde dat een gemeenschap als geheel tot Christus moest komen, met haar eigen gewoonten, haar eigen taal en haar eigen leiders. Hij wilde een christelijke adat, een christelijke volksgewoonte. Hij weigerde het Maleis als zendingstaal te gebruiken.

In 1919 kwam hij in het dorp Bo'e, in het district Pendolo. Hij noteerde dat de mensen daar eigenlijk nog helemaal geen geestelijke ervaring hadden. Ze waren gedoopt, maar hij zag weinig verandering. Hij was eerlijk genoeg om dat op te schrijven.

De kerk groeide wel. In 1926 waren er in het district Pendolo 1.830 christenen op 3.661 inwoners.

EEN SCHOOL IN PENDOLO

Van 1912 tot 1922 leidde Kruyt de opleiding voor onderwijzers in Pendolo. In het begin kwamen de onderwijzers uit de Minahasa. Hier werden jongemannen uit de eigen dorpen opgeleid.

In 1913 gaf de Universiteit Utrecht hem een eredoctoraat in de theologie. Kruyt vond zelf, zo schrijft Noort, dat een doctoraat in de letteren beter bij zijn werk had gepast. Hij had dan ook veel geschreven over volken en godsdiensten. In 1906 verscheen *Het animisme in den Indischen Archipel*. Tussen 1910 en 1914 volgde het grote werk dat hij met Adriani schreef: *De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes*, drie delen. Het geldt nog altijd als een belangrijke bron over de volken van Midden-Sulawesi. Later kwamen *Van heiden tot christen* (1925), *Zending en volkskracht* (1937) en *De West-Toradjas op Midden-Celebes* (1938).

In 1920 deed hij etnologisch onderzoek voor de regering. Aan een vriend schreef hij dat hij hoopte dat dit werk op Gods weg lag. Twee

jaar later trok de regering een toezegging in om hem in dienst te nemen. Kruyt schreef dat hij dat aannam als leiding van God.

Op 5 augustus 1926 stierf Nicolaus Adriani in Poso. Hij had ongeveer zeventig procent van het Nieuwe Testament vertaald. Het evangelie naar Lukas was al in 1907 verschenen. In 1929 nam Kruyt het vertaalwerk over, met hulp van de taalkundige S.J. Esser. In 1933 verscheen het hele Nieuwe Testament in de taal van de To Pamona. Ruim veertig jaar nadat een jongeman op De Zeeduij in zijn moedertaal bad, konden de To Pamona de evangeliën in hun eigen taal lezen.

Hun zoon Jan was inmiddels zelf zending geworden. Van 1922 tot 1939 leidde hij de onderwijzersopleiding in Pendolo, die zijn vader had opgebouwd.

EEN BRIL UIT EUROPA

Albert Kruyt keek naar de To Pamona met grote belangstelling, maar ook door een bril die hij uit Europa had meegenomen. Hij was beïnvloed door denkers als E.B. Tylor, die meenden dat godsdienst zich in stadia ontwikkelt, van magie naar geloof. Vandaar de titel van Noorts proefschrift: *De weg van magie tot geloof*. Gereformeerde en evangelische zendingen wezen die evolutionistische kijk af, en ook latere theologen hadden er moeite mee.

Noort is waarderend, maar hij benoemt ook de grenzen. Kruyt onderschatte hoe snel de moderne tijd het binnenland zou veranderen, met bestuur, scholen, wegen en het Maleis als bestuurs taal. Hij deed weinig voor de bevrijding van slaven en hun kinderen. Pas in 1937 werden kinderen van voormalige slaven tot de onderwijzersopleiding toegelaten. En vóór de Tweede Wereldoorlog werd er geen enkele inheemse predikant bevestigd. De kerk werd pas na de oorlog zelfstandig.

De antropoloog Albert Schrauwers ging verder. Hij betoogde dat Kruyts volkenkunde mede diende om een bestuurlijke eenheid te vormen die de koloniale macht uitkwam. Noort vindt dat Schrauwers dat niet uit de bronnen aantoont. Ook Kruyts manier van spreken klinkt ons nu vreemd in de oren. Hij sprak vrijuit over heidenen en heidendom, woorden die we nu als kleinerend ervaren.

Ik noem dit omdat het eerlijk is. Wie een geloofsheld als een foutloos mens beschrijft, doet hem en de lezer tekort. Kruyt was een man van zijn tijd, met de blinde vlekken van die tijd. Hij was ook een man die zeventien jaar bleef, de taal leerde, de verhalen van een volk opschreef en Gods Woord in hun taal hielp brengen.

TAAIE VOLHARDING

In 1932 keerden Albert en Jo Kruyt definitief terug naar Nederland. Hij had veertig jaar in Midden-Celebes gewerkt. Ze woonden eerst in Nijmegen. In brieven aan zijn zoon Jan schreef hij over de ochtendgebeden, waar een kleindochter aan meedeelde, en over de vraag hoe je kinderen in het geloof opvoedt. Later vestigden ze zich in Den Haag.

In 1935 verloren ze hun dochter Miep, die in 1895 geboren was.

Op 17 juni 1940 schreef Kruyt een brief aan de zendingsman Hendrik Kraemer. Een roeping in een soms ziekelijke, piëtistische vorm telde voor hem niet. Wie eenmaal voor de zending gekozen had, schreef hij, moest die volgen met taaie volharding. Het zendingsleven bracht meer teleurstellingen dan het leven van een dominee in Nederland. Het is moeilijk om die zin te lezen zonder aan de zeventien jaar zonder dopen te denken.

Hoe zou jij volhouden, als je zeventien jaar zaait en niets ziet opkomen? Kruyt had geen formule. Hij had een dagboek, een vrouw die

bleef, een vriend die vertaalde, en een God bij wie hij zich als jonge man tekort voelde schieten en bij wie hij steeds terugkwam.

GEEN ANDERE NAAM

Op 18 oktober 1947 werd de Gereja Kristen Sulawesi Tengah zelfstandig, de Christelijke Kerk van Midden-Sulawesi. De kerk die begonnen was met een handvol dopelingen in Kasiguncu, stond nu op eigen benen. Kruyt maakte het nog mee.

Op 19 januari 1949 overleed Albertus Christiaan Kruyt in Den Haag. Hij was negenenzeventig jaar. Op zijn grafsteen kwam een verwijzing naar een tekst uit Handelingen. Petrus sprak die woorden voor de Joodse Raad in Jeruzalem: *En de zaligheid is in geen ander, want er is onder de hemel geen andere Naam onder de mensen gegeven waardoor wij zalig moeten worden.* (Handelingen 4:12)

Jo leefde nog tot 1963.

In 1992, honderd jaar na Kruyts aankomst in Poso, vierde de kerk in Midden-Sulawesi een eeuwfeest. Ze eerde hem als *bapak gereja*, vader van de kerk. Uit gesprekken die Noort met predikanten van die kerk voerde, kwam een zin naar voren die blijft hangen: Kruyt wordt er geëerd, maar niet gekend. Ze kennen zijn naam. Wie hij was, weten de meesten niet meer.

Misschien is dat niet erg. Op een Haagse grafsteen staan drie woorden en een verwijzing naar de Bijbel: Geen andere naam. Het is de Naam waarvoor hij in februari 1892 aan boord ging van De Zeeduij.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 10 oktober 1869 (plaats Soerabaja volgens archiefonderzoek van Noort, Mojowarno in diverse naslagwerken); opleiding in het Zendelingshuis Rotterdam; huwelijk met Johanna Hendrika Moulijn op 12 no-

vember 1890; aankomst in Poso in 1892; komst van Nicolaus Adriani in 1895; de militaire expedities van 1905 en 1906 en de maatregelen daarna; de eerste dopen onder de To Pamona in 1909 in Kasiguncu; het werk met Adriani (1910-1914); het eredoctoraat in Utrecht (1913); de onderwijzersopleiding in Pendolo; het Nieuwe Testament in het Pamona (1933); terugkeer naar Nederland in 1932; de zelfstandige kerk in 1947; overlijden op 19 januari 1949 in Den Haag; de tekst op zijn grafsteen.

Alleen uit eigen getuigenis: zijn gevoelens bij vertrek en in het eerste jaar (dagboek 1892); de brieven aan Jo; zijn oordeel over het uitblijven van groei (1893, 1896); het gesprek over de tamme buffel (1904); het besluit en de woorden van Papa i Woente, zoals Kruyt die vastlegde; zijn reactie op de massa-overgangen; de brief aan Kraemer (1940). Deze komen uit zijn dagboeken en brieven, zoals Gerrit Noort die in de archieven vond en citeert.

Onbevestigd: de exacte doopdatum 25 december 1909 en het aantal van ongeveer zesenzeestig aanmeldingen (één secundaire bron, die verwijst naar een in memoriam uit 1919 dat ik niet heb ingezien); de bereidheid van Papa i Woente vanaf 1898 en zijn weigering om alleen over te gaan; de precieze omstandigheden van de dood van zijn dochter Miep.

Duiding: historici zijn het breed eens dat de zending in Poso verweven was met de koloniale verovering van 1905 en 1906. Hoe groot Kruyts eigen aandeel daarin was en of zijn volkenkunde het koloniale bestuur bewust diende, is onder onderzoekers omstreden. Over zijn vrouw Jo en haar werk zeggen de geraadpleegde bronnen bijna niets.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. G. Noort, *De weg van magie tot geloof* (proefschrift Universiteit Utrecht 2006), samenvatting en inhoud
2. Noort 2006, titelpagina
3. Noort 2006, hoofdstuk 1: Inleiding
4. Noort 2006, hoofdstuk 2: Kruyt, een biografische schets
5. Noort 2006, hoofdstuk 3: Kruyt, een schets van zijn spiritualiteit
6. Noort 2006, hoofdstuk 5: De christelijke zending onder de To Pamona
7. Noort 2006, hoofdstuk 7: Kerstening van de To Pamona
8. Noort 2006, hoofdstuk 8: Bijbelvertaling en kerkplanting
9. Noort 2006, hoofdstuk 9: Levensvernieuwing van de To Pamona
10. Noort 2006, hoofdstuk 10: De invloed van Kruyt op zending en kerk
11. Noort 2006, hoofdstuk 12: Slotbeschouwing
12. Nationaal Herbarium Nederland, *Flora Malesiana collectors: Kruyt, Albert Christiaan*
13. Yale eHRAF World Cultures, *Kruijt, Albertus Christiaan, 1869-1949*
14. S.C. van Randwijck, "Enkele opmerkingen over de houding der zending tegenover de expansie van het Nederlands gezag", BMGN 86
15. J. Coté, "Missionary Albert Kruyt and Colonial Modernity in the Dutch East Indies", *Itinerario* 34 (2010)
16. A. Schrauwers, *Colonial 'Reformation' in the Highlands of Central Sulawesi* (2000), boekbeschrijving
17. DBNL, auteurspagina A.C. Kruyt
18. Nicolaus Adriani (Wikipedia, als startpunt)
19. Philip Heinrich Christoph Hofman (Indonesisch naslagwerk, gebaseerd op Adriani 1919)

20. Albertus Christiaan Kruyt (Indonesische Wikipedia, als startpunt)

Tante Riek en Frits Slomp: de moeder en de zwerver van de LO

In het najaar van 1942 stond een gereformeerde dominee uit Heemse in Winterswijk. Hij had gesproken over het verzet tegen het nationaalsocialisme. Na afloop kwam een vrouw van negenenveertig naar hem toe. Ze was moeder van vijf kinderen, getrouwd met een graanhandelaar, en ze zat in het landelijke bestuur van de gereformeerde vrouwenverenigingen. Ze wilde dat hij het land in ging om overal onderduikadressen en gastgezinnen te zoeken.

De dominee had zijn bezwaren. Hij reisde niet graag met de trein. Volgens het verhaal dat later bij de NOS werd opgetekend, wuifde ze dat weg. “Zeg kerel, zou het nou zo erg zijn als jij om het leven kwam,” vroeg ze, als er daardoor duizenden jongens gered werden?

Hij ging.

De vrouw heette Helena Theodora Kuipers-Rietberg. In het verzet werd ze Tante Riek. De dominee was Fredrik Slomp, die iedereen Frits noemde, en die al snel Frits de Zwerver heette. Uit dat gesprek groeide de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, de LO. Het werd de grootste verzetsorganisatie van Nederland. Zij zou

het einde van de oorlog niet halen. Hij zou nog vierendertig jaar leven en wilde geen standbeeld.

Hun verhaal begint in twee gereformeerde gezinnen, een in de Achterhoek en een in Drenthe.

EEN GRAANHANDELAARSDOCHTER UIT WINTERSWIJK

Helena Rietberg werd geboren op 26 mei 1893 in Winterswijk. Haar vader, Hendrik Rietberg, was graanhandelaar en molenaar. Haar moeder heette Clara Christina Theodora Dulfer. Het was een gereformeerd gezin uit de middenstand, met meerdere kinderen. Over haar plaats in die kinderrij zijn de bronnen het niet eens, dus die laat ik open.

Op de HBS leerde ze Piet Kuipers kennen, voluit Pieter Heijo Kuipers. Ook hij werd graanhandelaar. Volgens het Biografisch Woordenboek van Nederland trouwden ze op 21 april 1921. Ze kregen vijf kinderen, twee zonen en drie dochters, geboren tussen 1922 en 1932.

Heleen, zoals ze ook genoemd werd, bleef niet bij haar eigen huishouden. In 1932 hielp ze in Winterswijk een gereformeerde vrouwenvereniging oprichten. Vanaf 1937 zat ze in het hoofdbestuur van de landelijke Bond van Gereformeerde Vrouwenverenigingen. Volgens de NOS was ze er penningmeester. Ze kende daardoor vrouwen in het hele land, in dorpen en steden waar ze zelf nooit had gewoond.

Niemand wist in die jaren waar die adressenlijst ooit voor gebruikt zou worden. Achteraf lijkt het alsof ze tien jaar lang een netwerk had gebouwd zonder te weten waarvoor.

EEN BOERENZOON DIE MENSEN WAKKER WILDE SCHUDDEN

Fredrik Slomp werd geboren op 5 maart 1898 in Ruinerwold, in Drenthe. Zijn vader Jan was boer, zijn moeder heette Grietje Zantinge. Hij was de tweede van drie zonen, ook in een gereformeerd gezin.

In 1914 besloot hij theologie te gaan studeren. In Trouw stond in 1952 waarom: hij wilde mensen wakker maken.

Het ging niet vanzelf. Na zijn militaire dienst zakte hij in 1920 voor het staatsexamen. Een jaar later werd hij met een uitzondering op de regels toegelaten tot de Theologische School in Kampen. Op 27 september 1926 studeerde hij af. Een maand later, op 26 oktober, trouwde hij met Tjaltje ten Kate, de oudste dochter van een schoolhoofd. Ze kregen een dochter in 1929 en een zoon in 1932. Deze gegevens over zijn jonge jaren komen uit één uitgebreide biografische schets op ww2gravestone.com. Ik heb ze niet in een tweede bron teruggevonden.

Begin 1927 werd hij de eerste gereformeerde predikant van Nieuwlande in Zuid-Drenthe. Rond 1930 kwam hij in Heemse, naast Hardenberg, dicht bij de Duitse grens. Daar bleef hij tot na de oorlog.

PREKEN AAN DE ANDERE KANT VAN DE GREN

De jaren dertig waren in Heemse en Hardenberg jaren van werkloosheid. Historicus Bert Jan Hartman schreef in 2021 een artikel over Slomp in die crisistijd. Hij laat zien hoe de dominee zich persoonlijk inzette voor mannen die hun werk kwijt waren. En hij laat zien dat Slomp vanaf 1933, toen Hitler in Duitsland aan de macht kwam, waarschuwde tegen het nationaalsocialisme. Dat deed in die jaren lang niet iedereen.

Slomp had contacten aan de overkant. Hij preekte voor gereformeerden in het graafschap Bentheim en sprak in Oost-Friesland. Gelovigen van over de grens vertelden hem hoe ouders de greep op hun kinderen verloren. In het voorjaar van 1938, zo vertelt de biografie die Jan Hof later over hem schreef, raadde hij Duitse collega's aan de hakenkruisvlag te weigeren. "Doe het niet. Weiger!" Hof sprak voor dat boek met Slomp zelf, maar de dialogen in zijn biografie zijn naverteld en niet meer na te gaan.

Na de Kristallnacht van november 1938 kwamen steeds meer Duitse Joden illegaal de grens over. Slomp hielp hen onderdak te vinden. Volgens Liberation Route Europe hielp hij ook Duitsers die niet in de Wehrmacht wilden dienen.

Hoe zou jij reageren als vluchtelingen uit het buurland aan je deur stonden, in een tijd dat de meeste mensen nog dachten dat het wel mee zou vallen?

ZONDAG 12 JULI 1942

Toen de Duitsers in mei 1940 Nederland bezetten, bleef Slomp spreken. Hij deed het vanaf de kansel en op verboden bijeenkomsten van de Anti-Revolutionaire Partij en het christelijke vakverbond.

Op 12 juli 1942 preekte hij in Zwolle. Volgens de biografische schets op ww2gravestone.com riep hij de kerkgangers op het werk van de Arbeidsdienst te saboteren, en noemde hij dat een christenplicht. De Gestapo wilde hem daarna arresteren. Iemand waarschuwde hem op tijd. Hij dook onder. Dat hij in 1942 moest onderduiken, staat ook bij Liberation Route Europe. De precieze datum en de stad van die preek heb ik maar in één bron gevonden.

Zo werd de dominee van Heemse een man zonder vast adres.

EEN GESPREK NA DE PREEK

Over de maand van dat gesprek verschillen de bronnen. Het Nationaal Onderduikmuseum in Aalten spreekt van oktober 1942, na een preek van Slomp in Winterswijk. Het Biografisch Woordenboek van Nederland en de Anne Frank Stichting houden november 1942 aan. Volgens één bron ging het om een lezing over de strijd tegen het nationaalsocialisme. Vast staat dat het in het najaar van 1942 was, en dat het initiatief bij haar lag.

Op de bronzen plaque in Winterswijk staat het met zoveel woorden: zij nam het initiatief tot de LO. Ook historicus Dick Kaajan schrijft dat de stoot tot de reizen van Slomp van mevrouw Kuipers-Rietberg kwam.

Het museum in Aalten vertelt dat de LO in november 1942 officieel werd opgericht in Aalten, in het huis van verzetsleider Jan Wikkering, die iedereen Ome Jan noemde. Tante Riek hield nauw contact met hem.

Slomp zelf beschreef haar later, zo vertelde de NOS, als een vrouw met energie en vastberadenheid, met scherp inzicht en tegelijk teder. Haar besef van roeping was volgens hem absoluut. Ik lees in die woorden iemand die niet lang bleef twijfelen als ze eenmaal wist wat er moest gebeuren.

DE VROEDVROUWEN VAN EGYPTEN

Vanaf november 1942 reisde Slomp het land door. Hij gebruikte schuilnamen als dominee Planken en ouderling Van Zanten. Hij zocht mensen die onderduikers wilden opnemen, en hij hielp overal plaatselijke comités op te richten. Vaak ging dat binnen een dag.

Dick Kaajan deed onderzoek naar Slomp en beschrijft twee preken die hij steeds opnieuw hield. De eerste ging over de vroedvrouwen

Sifra en Pua in Egypte, die het bevel van de farao negeerden. *De vroedvrouwen vreesden echter God en deden niet wat de koning van Egypte tot hen gesproken had, maar lieten de jongetjes in leven.* (Exodus 1:17). Slomp trok daaruit de les dat liegen tegen de bezetter in deze oorlog geoorloofd was, en dat sabotage een plicht was voor christenen.

De tweede preek ging over het woord van Jezus dat Hij de satan als een bliksem uit de hemel zag vallen. Slomp verbond die tekst met 10 mei 1940 en met de overwinning van Christus. Hij preekte erover in Wolfheze op 30 januari 1944. In Dordrecht riep hij de kerk op om Joden en onderduikers in huis te nemen. Volgens Kaajan ontstond er na zo'n dienst vaak dezelfde dag nog een afdeling van de LO.

Het museum in Aalten noemt zijn preken inspirerend en wervend. Ze droegen eraan bij dat de LO zo snel groeide. In augustus 1943 kwamen daar de Landelijke Knokploegen bij, de LKP. Die overvielen distributiekantoren om bonkaarten te halen voor de mensen die ondergedoken zaten. Op de plaquette in Winterswijk staat dat de LO zorgde voor ongeveer 300.000 onderduikers.

Ik vind het opvallend dat Slomp geen nieuwe theologie bedacht. Hij nam een oud verhaal over twee vrouwen die God meer vreesden dan de koning, en liet gewone gelovigen daarin hun eigen keuze zien.

EEN HUIS VOL MENSEN DIE ER NIET MOCHTEN ZIJN

Intussen werkte Tante Riek in Winterswijk. Zij en Piet waren direct na de bezetting begonnen. Ze hielpen Joden, mannen die niet in Duitsland wilden werken en neergestorte geallieerde piloten. In 1941 hielpen Piet en de zonen ontsnapte Britse en Franse krijgsgevangenen op weg naar huis. Ze hadden zelf Joodse onderduikers in huis.

Vanaf de zomer van 1943 betaalde ze voor het Nationaal Steun Fonds uit aan gezinnen van onderduikers. Elke week was er een vergadering die de Beurs werd genoemd. Zij was daar de enige vrouw, namens de LO in Winterswijk.

Uit het onderzoek van Gerda Brethouwer, aangehaald door Bram de Graaf, komt een eerlijk detail. Tante Riek wilde eigenlijk stoppen, vanwege haar jonge gezin. Haar netwerk en haar kennis maakten haar onmisbaar. “Dus ging ze door.” Brethouwer schrijft er ook bij dat het geloof haar drijfveer was.

Ik ben blij dat dit detail bewaard is. Ze had kinderen thuis, ze wilde eruit, en ze bleef.

CEL 56 IN DE KOEPEL

In oktober 1943 werd LO-leider A.J. Boss gearresteerd, en kort daarna volgde een inval in Hoorn. De bezetter leek de organisatie goed te kennen. Volgens Kaajan trok Slomp zich toen terug uit de dagelijkse leiding, om veiligheidsredenen en omdat sommige gearresteerden hem de schuld gaven. Dominee B.A. van Lummel nam zijn plaats in. De Duitsers spraken intussen van “Die Organisation Frits”.

Slomp zat ondergedoken in Oosterbeek en Wageningen. Hij had zijn haar zwart geverfd, liet een snor staan, droeg een bril en had een vals persoonsbewijs op naam van Roelofsen, meubelhandelaar.

Op 1 mei 1944 fietste hij bij Ruurlo. Marechaussee G.F. Stap hield hem aan en vond een verboden brochure bij hem. Twee uur lang werd hij verhoord, onder bedreiging met de dood. Daarna ging hij naar de Sicherheitsdienst in Arnhem en naar de koepelgevangenis, als gevangene 1102 in cel 56.

Op 3 mei liet hij een boodschap naar buiten brengen: "Waag niet het leven van de jongens om mij eruit te halen." Ze deden het toch. Op 11 mei 1944 kwam een knokploeg, verkleed als marechaussees, de Koepel binnen. Met hulp van de gevangenisbibliothecaris haalden ze Slomp en LO-districtsleider Henk Kruithof eruit. Prins Bernhard noemde het later in het voorwoord van de biografie een perfecte overval. Buiten zei Slomp tegen zijn bevrijders dat ze helden waren.

Kaajan voegt er iets eerlijks aan toe. Slomp had in de cel donkere momenten gehad. Hij was minder kalm geweest dan latere verhalen deden geloven. Ook dat hoort bij zijn verhaal.

Slomp en zijn gezin doken onder tot het einde van de oorlog.

BENNEKOM, 19 AUGUSTUS 1944

In mei 1944 werd de LO verraden door een vrouw die zich in de organisatie had binnengewerkt. Piet Kuipers werd gewaarschuwd en dook onder. Begin juli brachten Heleen en Piet de kinderen deels ergens anders onder. Ze ontkwamen net op tijd en kwamen terecht bij een sigarenfabrikant in Bennekom.

Op 17 augustus werd een koerier met nieuwe persoonsbewijzen voor hen opgepakt. Twee dagen later, op 19 augustus 1944, arresteerde de Sicherheitsdienst hen allebei.

Ze kwamen in de Koepel in Arnhem terecht, de gevangenis waar Slomp drie maanden eerder was weggehaald. Ze maakten een afspraak. Zij zou alle schuld op zich nemen. Ze dachten dat een vrouw minder zwaar gestraft zou worden dan een man. Het werkte, voor Piet. Hij werd vrijgelaten en dook opnieuw onder.

Volgens de biografische schets op ww2gravestone.com zaten ze in de Koepel in cellen naast elkaar. Om Piet moed te geven zong ze

soms hardop een psalm. Welke psalm het was, vertelt de bron niet. Ik heb dit detail ook maar op één plek gevonden.

EEN BRIEFJE UIT DE TREIN

Op 25 augustus 1944 werd ze overgebracht naar kamp Vught. Begin september naderden de geallieerden. Het kamp werd ontruimd. Op 7 september 1944 ging ze op transport naar Ravensbrück, het vrouwenkamp ten noorden van Berlijn.

Uit die trein gooide ze een briefje naar buiten, voor haar gezin. Volgens de NOS vroeg ze God over hen te waken, en vroeg ze hen om voor elkaar te bidden.

Wat schrijf je, als je niet weet of je je kinderen terugziet? Zij legde hen in Gods handen.

HET BREICOMMANDO VAN RAVENSBRÜCK

In Ravensbrück werd ze vanwege haar ogen niet voor de zware dwangarbeid ingezet. Ze kwam in het breicommando. Later werd ze Tischälteste, de vrouw die aan tafel het eten verdeelde. Ze deelde eten uit aan vrouwen die in de Siemensfabriek werkten. Ze zat bij haar verzetsvriendin Minnie Jolink toen die stierf.

Een medegevangene zei later dat ze van de kleine mogelijkheden in het kamp steeds iets wist te maken, en dat ze liefde en warmte om zich heen verspreidde. Piet kreeg later een brief van een vrouw die met haar in het kamp had gezeten. Die noemde haar een heel lieve vrouw.

Eind oktober 1944 werd ze ziek. Ze stierf in Ravensbrück, kort na Kerstmis. Op de plaquette in Winterswijk en bij het Nationaal Onderduikmuseum staat 27 december 1944. Het Biografisch Woordenboek houdt 27 of 28 december aan. De oorzaak was waarschijnlijk tyfus of een dubbele longontsteking. Ze was eenenvijftig. Zoals bij

de meeste doden van Ravensbrück werd haar lichaam verbrand. Er is geen graf.

Haar familie wist maandenlang niet hoe het met haar was.

EEN LANDMIJN EN EEN EVANGELISATIEZAAL

In april 1945 kwam de bevrijding. Slomp nam op verzoek van de afgezette burgemeester kort het gezag over. Daarna werd hij onder-officier in het Canadese leger, als verbinding tussen de geallieerden en het verzet.

Zijn kerk in Heemse gaf hem een jaar verlof. Volgens ww2gravestone.com zorgde hij dat jaar voor weduwen en wezen van zo'n 1.700 omgekomen verzetsmensen. Dat getal heb ik niet in een tweede bron teruggevonden. Wel bewaard is het dagboek van verzetsweduwe Pietertje te Rietstap, dat in 2020 verscheen. Ze schrijft daarin over zijn troostbezoek.

Het verdere verloop van zijn leven ken ik vooral uit dezelfde biografische schets. In het najaar van 1945 nam hij een beroep aan naar Blokker. In 1948 ging hij naar Nederlands-Indië. Daar reed in 1949 een jeep waarin hij zat op een landmijn. Hij hield er blijvend gehoorverlies aan over. In 1950 kwam hij terug en ging hij naar Hoorn. Hij wilde evangeliseren onder arbeiders en mensen met weinig geld. Daarover kreeg hij onenigheid met de kerkenraad, en in 1962 ging hij vervroegd met emeritaat. Dat hij na de oorlog in Hoorn als evangeliëprediker werkte, in het gebouw Rehoboth, bevestigt ook Kaajan.

Tot 1966 deed hij evangelisatiewerk in Wolvega. Daarna verhuisde hij naar Vaassen. Op zijn zeventigste verjaardag, 5 maart 1968, kreeg hij uit handen van de burgemeester van Epe een koninklijke onderscheiding. In 1972 hoorde hij dat hij kanker had. In 1975 sprak hij uitgebreid met Jan Hof, die zijn levensverhaal wilde schrijven.

Fredrik Slomp stierf op 13 december 1978 in Vaassen. Hij werd tachtig. Hij is begraven in Berghuizen, in de Drentse gemeente De Wolden, niet ver van het Ruinerwold waar hij geboren was.

Op ww2gravestone.com staat dat hij en Tjaltje in 2014 postuum door Yad Vashem werden erkend als Rechtvaardigen onder de Volkeren. Ik heb dat niet kunnen bevestigen in de databank van Yad Vashem zelf.

EEN HERT OP HET PLEIN

Op 9 mei 1946 kreeg Helena Kuipers-Rietberg postuum het Verzetskruis. In verzetskringen kreeg ze een ere naam: de moeder van de LO.

Op 4 mei 1955 onthulde prinses Wilhelmina in Winterswijk een monument voor haar en voor alle vrouwen in het verzet. Het beeld stond eerst voor haar vroegere huis en kreeg later een andere plek. Het laat een vrouw zien die een jong hert beschermt. Het hert staat voor de mensen die bij haar een schuilplaats vonden. Het verwijst naar Psalm 42: *Zoals een hert schreeuwt naar de waterstromen, zo schreeuwt mijn ziel tot U, o God!* (Psalm 42:2).

Frits Slomp wilde tijdens zijn leven niet zo geëerd worden, schrijft ArtWay. Pas in 1995, zeventien jaar na zijn dood, kwam er in Heemse een bronzen borstbeeld van Norman Burkett. Op de steen staat dat het is voor allen die ons een toekomst gaven.

Twee beelden in het oosten van het land. Het ene van een dominee die geen eer zoekt. Het andere van een vrouw die een opgejaagd hert in bescherming neemt.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte van Helena Rietberg op 26 mei 1893 in Winterswijk; huwelijk met Piet Kui-

pers en vijf kinderen; bestuurswerk in de gereformeerde vrouwenbond; hulp aan Joden, arbeidsweigeraars en piloten; het gesprek met Slomp in het najaar van 1942 en haar initiatief tot de LO; de LKP vanaf augustus 1943; verraad in mei 1944; arrestatie in Bennekom op 19 augustus 1944; dat zij de schuld op zich nam en Piet vrijkwam; Vught en Ravensbrück (vanaf 7 september 1944); overlijden in Ravensbrück eind december 1944 (officieel 27 december); de erenaam moeder van de LO; het monument van 1955. Bij Slomp: geboorte op 5 maart 1898; predikant in Heemse vanaf ongeveer 1930; waarschuwingen tegen het nationaalsocialisme vanaf 1933; hulp aan Duitse Joden na 1938; onderduik in 1942; reizen als Frits de Zwerver; zijn vaste preken over Exodus 1 en Lukas 10:18; arrestatie bij Ruurlo op 1 mei 1944 en bevrijding uit de Koepel op 11 mei 1944; overlijden op 13 december 1978; borstbeeld in Heemse in 1995.

Alleen uit eigen getuigenis: haar uitspraak tegen Slomp over de trein en de duizenden jongens (via Slomp en de familie, opgetekend door de NOS); Slomps beschrijving van haar karakter; het briefje uit de trein; het psalmzingen in de Koepel; Slomps wens om mensen wakker te maken (Trouw, 1952); de dialogen in de biografie van Jan Hof.

Onbevestigd: de maand van het gesprek (oktober of november 1942) en of het een preek of een lezing was; de datum en plaats van de preek in Zwolle (12 juli 1942); de zorg voor 1.700 verzetsweduwen en wezen; de details van Slomps leven na 1945 (Blokker, Indië, de landmijn, het conflict in Hoorn, Wolvega), die uit één bron komen; de Yad Vashem-erkenning van Slomp en zijn vrouw in 2014; de naam van de verraadster.

Duiding: het getal van ongeveer 300.000 onderduikers staat op de plaquette in Winterswijk. Het geeft een orde van grootte, geen telling. De oorzaak van haar dood (tyfus of longontsteking) is niet met zekerheid bekend.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Huygens ING, Biografisch Woordenboek van Nederland, “Rietberg, Helena Theodora (1893-1944)”
2. Nationaal Onderduikmuseum, kwartet Winterswijk
3. Nationaal Onderduikmuseum, monument Tante Riek
4. Nationaal Onderduikmuseum, de LO
5. Anne Frank Stichting, oprichting van de LO
6. NOS Bevrijdingsjaar, Tante Riek
7. Dick Kaajan, “Nieuw licht op arrestatie en bevrijding van Frits de Zwerver in mei 1944”
8. Bert Jan Hartman, “Het optreden van ds. Fredrik Slomp tijdens de crisisjaren en de opkomst van het fascisme”, DNK 2021
9. Jan Hof, Frits de Zwerver, leesfragment met voorwoord van prins Bernhard
10. ww2gravestone.com, Helena Theodora Kuipers-Rietberg
11. ww2gravestone.com, Slomp, Fredrik (Frits)
12. TracesOfWar, Kuipers-Rietberg, Helena Theodora
13. TracesOfWar, infobord Helena Rietbergstraat Gouda
14. TracesOfWar, monument Tante Riek Winterswijk
15. Bram de Graaf, over vrouwen in het verzet
16. Liberation Route Europe, monument Frits de Zwerver in Heemse
17. ArtWay, Norman Burkett: Frits de Zwerver

Johannes Verkuyl: de zendeling die koos voor de vrijheid van een ander volk

Op 20 oktober 1966 stond in Amsterdam een Indonesische christen op het podium van de Vrije Universiteit. Hij heette Todung Sutan Gunung Mulia. Hij kreeg een eredocoraat, voor zijn werk om de christelijke gemeenschap in Indonesië te onderwijzen en aan te moedigen. De man die hem de bul overhandigde en de lofrede hield, was zijn promotor: Johannes Verkuyl.

Het had weinig gescheeld of het was er nooit van gekomen. In 1964 had Mulia het eredocoraat afgeslagen. Een doctorstitel van de oude koloniale macht was in het Indonesië van Soekarno geen aanbeveling. In 1965 vroeg hij om uitstel. Pas in januari 1966, toen de verhouding tussen beide landen beter werd, liet hij weten dat hij kon komen.

Verkuyl kende de achtergrond van die aarzeling van dichtbij. Hij had twintig jaar eerder met Mulia samengewerkt in Jakarta, in de jaren dat Indonesië zich losmaakte van Nederland. Hij had in die jaren partij gekozen, en daar had hij een prijs voor betaald. In Nederland werd hij uitgemaakt voor verrader.

Johannes Verkuyl werd een van de bekendste zendingsmannen van Nederland. Hij bracht vierentwintig jaar door in Indonesië, overleefde een Japans kamp, schreef tientallen boeken en werd hoogleeraar zendingswetenschap. Zijn hele leven bleef hij zeggen dat het evangelie te maken heeft met gerechtigheid voor mensen, ook voor volken.

Het begon in een polderdorp.

EEN JONGEN UIT DE HAARLEMMERMEER

Johannes Verkuyl werd geboren op 16 januari 1908 in Nieuw-Vennep, in de Haarlemmermeer. Volgens het Indonesische Bijbelgenootschap was hij de vijfde van tien kinderen. Over zijn ouders en zijn jeugd heb ik verder weinig betrouwbaars gevonden. Een genealogie van de familie ligt in zijn archief bij de Vrije Universiteit, maar die is niet openbaar.

In 1927 ging hij theologie studeren aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij studeerde er tot 1932. In dat jaar werd hij predikant van een kleine gereformeerde gemeente in Laren.

Het zou een gewone dominee-loopbaan kunnen zijn geworden. Maar Verkuyls blik ging al vroeg verder dan zijn eigen dorp.

STUDENTEN VAN DE ANDERE KANT VAN DE WERELD

In de jaren dertig studeerden er in Nederland jonge mensen uit Indië en andere delen van Azië. Verkuyl werd hun studentenpastor. Over het jaartal verschillen de bronnen. Het Indonesische Bijbelgenootschap noemt 1935, als een deeltijdbaan. Het missiologische naslagwerk waarin collega Jerald Gort zijn leven beschreef, noemt 1937.

Wat hij daar hoorde, staat niet in de bronnen die ik kon inzien. Wel is duidelijk wat er later uit groeide. Hij leerde Indonesiërs kennen

voordat hij ooit in Indonesië was. Gort schrijft dat hij later het streven van Indonesiërs naar eigen nationale expressie steunde.

Ergens in deze jaren trouwde hij met Rie van den Heuvel. Ze kregen kinderen. Toen ze eind 1939 vertrokken, waren het er drie.

Wanneer hij promoveerde, is niet helemaal duidelijk. Volgens het Indonesische Bijbelgenootschap haalde hij zijn doctoraat cum laude bij professor J.H. Bavinck, nog voor hij naar Indië vertrok. Gort schrijft dat hij zijn doctoraat aan de Vrije Universiteit afrondde tijdens een verlof in 1948. De titel van het proefschrift heb ik niet kunnen vinden.

EEN SCHIP NAAR TANJUNG PRIOK

Eind december 1939 vertrok het gezin Verkuyl naar Nederlands-Indië. In Europa was de oorlog net begonnen. In januari 1940 kwamen ze aan in Tanjung Priok, de haven van Batavia, het huidige Jakarta.

Zijn kerk zond hem uit als zendingspredikant voor Midden-Java. Hij begon als hulpprediker in Purwokerto, in de streek Banyumas. Het was de start van wat uiteindelijk vierentwintig jaar in Indonesië zou worden.

Waarom ging hij? De bronnen die ik vond, laten hem daar zelf weinig over zeggen. Wel beschrijft het Indonesische Bijbelgenootschap hoe hij de opdracht van het evangelie zag: als een moedige roeping om op te komen voor gerechtigheid, ook in de structuren van een samenleving. Voor Verkuyl hoorde het verkondigen van Christus en het zoeken van recht bij elkaar. Hij zou dat de rest van zijn leven blijven zeggen, en ook doen.

PEKALONGAN EN BANDUNG

Twee jaar later veranderde alles. In 1942 bezette Japan Nederlands-Indië. Nederlanders werden opgepakt en in kampen gezet, mannen apart van vrouwen en kinderen.

Volgens het Indonesische Bijbelgenootschap werd Verkuyl gevangengezet in Pekalongan, aan de noordkust van Midden-Java. Zijn vrouw was kort daarvoor bevallen. Zij werd met vier jonge kinderen naar een kamp in Bandung gebracht. Gort schrijft dat het gezin drie en een half jaar in verschillende Japanse kampen doorbracht, tot 1945.

Hoe hij die jaren doorkwam, en hoe zijn vrouw het met vier kleine kinderen volhield, heb ik nergens beschreven gevonden. Ik laat die lege plek hier liever leeg dan dat ik hem vul met wat ik zelf denk.

Wat ik wel weet: wie drie en een half jaar gevangen zat en daarna niet naar huis ging, maar bleef, had een reden om te blijven.

AUGUSTUS 1945

Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan. Twee dagen later riepen Soekarno en Hatta de Republiek Indonesië uit. Voor de Nederlanders die net uit de Japanse kampen kwamen, begon een onzekere tijd.

Verkuyl ging naar Jakarta. Volgens het Indonesische Bijbelgenootschap werd hij in 1945 hoofd van de Nederlandse zending daar. Het gezin ging wonen bij de kerkzaal aan de Kwitang.

In de jaren die volgden, stond hij tussen twee werelden. Nederland stuurde troepen om het gezag te herstellen. In juli 1947 en in december 1948 volgden de twee militaire acties die in Nederland “politio-
nele acties” hetten.

Verkuyl zag het anders. Gort schrijft dat hij direct betrokken raakte bij de strijd van Indonesië voor onafhankelijkheid. Volgens het Indonesische Bijbelgenootschap stak hij de grens over naar het republikeinse gebied rond Yogyakarta om te spreken met president Soekarno en vicepresident Hatta. Ook zou hij bij de Nederlandse kerken, bij het publiek en zelfs bij koningin Wilhelmina hebben aangedrongen op erkenning van de Indonesische soevereiniteit. Die gesprekken en contacten heb ik buiten deze Indonesische bron niet kunnen controleren.

DE ACHTERGROND VAN HET INDONESISCHE VRAAGSTUK

In 1946 verscheen een brochure van zijn hand: *De achtergrond van het Indonesische vraagstuk*. Hij probeerde Nederlanders uit te leggen wat er in Indonesië gebeurde, en waarom.

Ruim een halve eeuw later schreef Reinier Salverda dat deze brochure een van de beste verklaringen uit die tijd was voor een pijnlijke vraag. Waarom konden Indonesiërs Nederland niet meer vertrouwen, wat Nederland ook van plan was? Salverda vond het jammer dat de historicus over wiens boek hij schreef, de brochure niet had besproken.

In Nederland kwam het hard aan. Volgens het Indonesische Bijbelgenootschap werd hij een verrader genoemd. En in Indonesië keken sommigen hem ook met wantrouwen aan, als iemand die toch bij de godsdienst van de koloniale macht hoorde. Hij zat tussen twee stoelen.

Een oud-student van hem, de Amerikaanse zendeling John Boer, schreef in 2015 dat Verkuyl om zijn steun aan de onafhankelijkheid zelfs door de Nederlanders gevangen werd gezet. Dat heb ik in geen enkele andere bron teruggevonden. Mogelijk is het een verwarring met het Japanse kamp. Ik noem het, maar ik kan het niet bevestigen.

Ook binnen de eigen gereformeerde wereld bleef zijn standpunt niet onopgemerkt. In oktober 1950 schreef de bekende theoloog Klaas Schilder in het blad *De Reformatie* een artikel met de titel "Verkuyl en Kuiper". Het ging over koloniale politiek. Wat Schilder precies schreef, heb ik niet kunnen lezen. Dat hij er een artikel aan wijdde, zegt genoeg over hoe het debat leefde.

Wat zou jij gedaan hebben, als je net uit een kamp kwam en je eigen volk vroeg om loyaliteit? Het is makkelijk om zeventig jaar later te zeggen wie gelijk had. In 1946 was het dat niet. Verkuyl koos voor wat hij als recht zag, en hij nam de scheldwoorden op de koop toe.

Op 27 december 1949 droeg Nederland de soevereiniteit over aan Indonesië.

EEN HUIS AAN DE KWITANG, OKTOBER 1946

Midden in die onrustige jaren begon Verkuyl aan iets dat langer zou blijven bestaan dan de politieke ruzies. In oktober 1946 nam hij het initiatief tot een noodcommissie voor christelijke lectuur. Er moest christelijke leesstof komen voor de kerken in Indonesië.

Hij werkte daarbij samen met Todung Sutan Gunung Mulia, dezelfde man die twintig jaar later in Amsterdam zijn eredoctoraat zou krijgen. Mulia was in 1933 een van de eerste Indonesiërs die promoveerden. Uit hun samenwerking groeide een christelijke uitgeverij, de Badan Penerbit Kristen. Mulia zou in 1950 ook meehelpen bij de oprichting van de Raad van Kerken in Indonesië. Verkuyl noemde die raad later in zijn lofrede "een unicum" in Azië. Verkuyl werkte er van 1946 tot 1963 en bepaalde mee de theologische richting. In 1971 kreeg de uitgeverij op zijn advies de naam van zijn vriend erbij: BPK Gunung Mulia. Die naam draagt ze nog steeds.

Tussen 1946 en 1990 verschenen er bij deze uitgeverij meer dan dertig boeken van Verkuyl, in het Indonesisch.

Het Indonesische Bijbelgenootschap vergelijkt hem in een artikel uit 2026 met een tarwekorrel die in oktober 1946 in de tuin aan de Kwi-tang in de aarde viel. Hij legde zijn eigen belangen opzij, zo schrijven ze, zodat er een oogst kon komen voor de kerk in heel Indonesië. Het is hun beeld, ontleend aan de woorden van Jezus: *Als de tarwekorrel niet in de aarde valt en sterft, blijft hij alleen, maar als hij sterft, draagt hij veel vrucht.* (Johannes 12:24). Ik vind het een mooi beeld, omdat het van Indonesiërs zelf komt. Zij zagen in hem geen koloniale zending. Zij zagen iemand die iets van zichzelf had losgelaten.

CREDO

In 1953 verscheen in Nederland een boek van hem met de titel *Credo*. De ondertitel zegt waar het hem om ging: een uiteenzetting van het evangelie en een oproep tot geloof. Een man die bekendstond om zijn politieke moed, schreef een boek van bijna driehonderd bladzijden om mensen uit te nodigen Jezus te volgen.

Daar zit volgens mij de sleutel tot zijn leven. Zijn inzet voor recht kwam voort uit zijn geloof, en zijn geloof werd nooit een zaak van alleen het hart. De Noorse zendingshistoricus Olav Myklebust noemde zijn theologische grondhouding later conservatief, met een brede horizon. Verkuyl geloofde de klassieke belijdenis van de kerk, en hij vond dat die belijdenis gevolgen had voor hoe volken met elkaar omgaan.

Van 1954 tot 1962 doceerde hij aan een interkerkelijke theologische hogeschool in Jakarta. Ook de kwestie Nieuw-Guinea liet hem niet los. Volgens een artikel uit 2019 probeerde hij vanaf 1956 binnen de Antirevolutionaire Partij een koerswijziging te bereiken in die vraag. Ik heb daar geen tweede bron voor gevonden.

Eind 1962 keerde hij terug naar Nederland. Hij was vierenvijftig. Hij had er meer dan twintig jaar gewoond, gevangengezeten, lesgegeven en boeken geschreven.

Misschien ken je dat: je bouwt iets op, en op een dag moet je het in andere handen leggen. Verkuyl had jarenlang gepleit dat Nederland Indonesië moest loslaten. Nu ging hij zelf.

EEN LEERSTOEL IN AMSTERDAM

In Nederland wachtte nieuw werk. Van 1963 tot 1968 was hij algemeen secretaris van de Nederlandse Zendingsraad. In 1965 werd hij hoogleraar zendingswetenschap aan de Vrije Universiteit. Hij volgde J.H. Bavinck op, de man die eerder de eerste hoogleraar zending aan de VU was geweest. Eerst was het een deeltijdbaan, vanaf 1968 voltijds. Hij bleef tot zijn emeritaat in 1978.

In 1975 verscheen zijn belangrijkste boek, *Inleiding in de nieuwere zendingswetenschap*, ruim vijfhonderdzeventig bladzijden. In 1978 kwam het in het Engels uit als *Contemporary Missiology*. Volgens Gort werd het zijn bekendste boek. Myklebust merkte op dat Verkuyl zijn boek afsloot met een instemmend citaat van de missioloog J. Aagaard: zendingswetenschap die het zelf meedoen aan zending vervangt, grenst aan godslastering. Studeren over zending zonder zelf te gaan, vond hij niet genoeg.

Myklebust zag nog twee lijnen in het boek. Verkuyl schreef over de opkomst van het secularisme in het westen, dat zichzelf nog christelijk noemde. En hij pleitte voor wederkerigheid tussen de oude kerken in Europa en de jonge kerken in Azië, Afrika en Latijns-Amerika. Zelf lees ik daarin zijn jaren in Jakarta terug: de jonge kerk als partner, van wie ook Nederland iets kon leren.

Zijn oud-student John Boer schreef later over de tijd dat hij bij Verkuyl promoveerde op kolonialisme en zending. Als Verkuyl de

hoofdstukken las, riep hij volgens Boer vaak uit: “Mijn hart klopt er van.” Ik vind dat een mooi detail. Een hoogleraar die na zoveel jaren nog zo kon meeleven.

Gort, die zijn levensbeschrijving schreef, noemde als zijn werkerreinen sociale ethiek, apologetiek, gesprek met andere godsdiensten, evangelisatie en zendingswetenschap. Hij telde zesenzestig boeken en ongeveer vierhonderd artikelen. Verkuyl hielp ook bij de oprichting van het tijdschrift *Wereld en Zending* en van internationale verbanden voor zendingswetenschap.

EEN EREDOCTORAAT VOOR EEN AFRIKANER

De vraag naar recht volgde hem ook naar Amsterdam. Nu ging het om Zuid-Afrika.

De Vrije Universiteit had al sinds de negentiende eeuw banden met Zuid-Afrika, en in 1972 kwam daar een keerpunt. Gort schrijft dat hij een vooraanstaande rol speelde in de beweging tegen apartheid en in de beweging voor gerechtigheid en vrede in de wereld.

Een concreet moment staat vast. In 1972 kende de Vrije Universiteit een eredoctoraat toe aan Beyers Naudé. Naudé was een Afrikaner predikant en een bekende tegenstander van apartheid. Volgens de VU zelf stemde de senaat in met dit eredoctoraat na inspanningen van missioloog Verkuyl. De uitreiking geldt als een keerpunt in de relatie tussen de VU en Zuid-Afrika.

In zijn archief bij de Vrije Universiteit liggen mappen over Zuid-Afrika die lopen van 1968 tot 1995. Er zijn ook stukken over zwarte theologie en lezingen van de Zuid-Afrikaanse theoloog Allan Boesak. Wat hij precies deed, welke brieven hij schreef en welke gesprekken hij voerde, is nog niet in een openbare bron uitgewerkt.

Voor Verkuyl hing het samen met wat hij in Indonesië had gezien. Het evangelie was voor hem een boodschap van bevrijding. In 1970 schreef hij een boek met de titel *De boodschap der bevrijding in deze tijd*.

EEN STER UIT JAKARTA

Op 18 januari 1977 kreeg Verkuyl een onderscheiding van de Indonesische regering, de Bintang Jasa Pratama. Dat meldt het Indonesische Bijbelgenootschap. Een andere bron heb ik er niet voor gevonden.

Als het klopt, zegt het veel. Een land dat zich met geweld had losgemaakt van Nederland, eerde dertig jaar later een Nederlandse dominee. De man die in zijn eigen land verrader was genoemd, werd in het andere land een vriend.

Bij zijn afscheid in 1978 kreeg hij van collega's een bundel aangeboden met de titel *Zending op weg naar de toekomst*. Hij bleef daarna schrijven. In 1989 publiceerde hij in een internationaal zendingstijdschrift een artikel over de zending in de jaren negentig. In 1992 verscheen nog *De kern van het christelijk geloof*. Hij was toen vierentachtig.

EEN KORREL IN DE AARDE

Johannes Verkuyl overleed op 27 januari 2001. Hij was drieënnegentig jaar. Op 2 februari was de rouwdienst. Waar hij stierf en waar hij begraven ligt, heb ik niet kunnen vinden.

Zijn papieren liggen nu in bijna vijf meter archief bij de Vrije Universiteit. Brieven, lezingen, mappen over Indonesië en Zuid-Afrika. In Indonesië bestaat nog de uitgeverij die hij in 1946 hielp beginnen, met de naam van zijn Indonesische vriend erop.

Ik denk aan die middag in oktober 1966. Twee mannen op een podium in Amsterdam. De een had zijn leven gegeven aan de kerk van een nieuw land. De ander had de vrijheid van dat land gesteund, en was er in eigen land om uitgescholden. Ze kenden elkaar al twintig jaar, uit de tijd van de kerkzaal aan de Kwitang en een noodcommissie die boeken wilde maken.

Mulia nam de bul aan. Verkuyl gaf hem.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 16 januari 1908 in Nieuw-Vennep; studentenpastor voor Aziatische studenten in Nederland; vertrek naar Midden-Java eind 1939; Japanse internering van hem en zijn gezin in aparte kampen tot 1945; betrokkenheid bij de Indonesische onafhankelijkheid; de brochure *De achtergrond van het Indonesische vraagstuk* (1946); de samenwerking met T.S.G. Mulia en de oprichting van de christelijke uitgeverij BPK (1946); terugkeer eind 1962; algemeen secretaris van de Zendingsraad (1963-1968); hoogleraar aan de VU vanaf 1965 als opvolger van Bavinck; het eredoctoraat voor Mulia op 20 oktober 1966; zijn rol bij het eredoctoraat voor Beyers Naudé (1972); *Inleiding in de nieuwere zendingswetenschap* (1975); overlijden op 27 januari 2001.

Alleen uit één bron of uit de kring rond hem: de details van zijn internering in Pekalongan en van het kamp in Bandung (Indonesisch Bijbelgenootschap); het gesprek met Soekarno en Hatta in Yogyakarta en de lobby bij koningin Wilhelmina; dat hij verrader werd genoemd; de Bintang Jasa Pratama (1977); zijn lobby binnen de ARP over Nieuw-Guinea vanaf 1956 (één artikel uit 2019); de uitroep “Mijn hart klopt er van” (herinnering van een oud-student); het aantal van 66 boeken en 400 artikelen.

Onbevestigd: dat hij door de Nederlanders gevangen zou zijn gezet vanwege zijn steun aan de onafhankelijkheid (één bron, mogelijk een verwarring); het jaar en de titel van zijn proefschrift (1939 of 1948); het jaar waarin hij studentenpastor werd (1935 of 1937); concrete acties tegen apartheid buiten het eredoctoraat voor Naudé.

Duiding: het beeld van de tarwekorrel komt van het Indonesische Bijbelgenootschap, niet van Verkuyl zelf. Of zijn keuze in 1945-1949 juist was, was in zijn tijd een felle discussie; dit hoofdstuk beschrijft zijn keuze, zonder te doen alsof die toen vanzelfsprekend was.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Jerald D. Gort, "Verkuyl, Johannes (1908-2001)", Biographical Dictionary of Christian Missions (via Boston University)
2. Lembaga Alkitab Indonesia, "Rev. Johannes Verkuyl: Here, a Single Grain of Wheat Is Sown"
3. Lembaga Alkitab Indonesia, "Todung Sutan Gunung Mulia"
4. Vrije Universiteit, "Eredoctoer T.S.G. Mulia"
5. Vrije Universiteit, "Eredoctoer C.F. Beyers Naudé"
6. Historisch Documentatiecentrum VU, inventaris archief J. Verkuyl (collectie 127)
7. Historisch Documentatiecentrum VU, overzicht archieven V
8. Reinier Salverda, recensie van H.W. van den Doel, Afscheid van Indië (via DBNL)
9. Olav Guttorm Myklebust, "Nyere misjonsvitenskap: Omkring J. Verkuyl's innføring i emnet"
10. Kuyper-bibliografie, K. Schilder, "Verkuyl en Kuyper", De Reformatie (1950)
11. Princeton University Library, J. Verkuyl, Credo (1953)
12. Hidalgo B. Garcia, Missio Politica Oecumenica (dissertatie Calvin, 2006)
13. John Boer, brief over kolonialisme en zending (2015)

14. Wynia's Week, "De gereformeerde linkse kerk begon bij Nieuw-Guinea" (3 augustus 2019)
15. Anglican Church of Canada Archives, J. Verkuy, "Mission in the 1990s" (1989)
16. Wikipedia, "Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog"
17. G. Schutte en H. Wels, "The History of the Relationship between the Vrije Universiteit and South Africa" (Rozenberg Quarterly)

Alida Bosshardt: de majoor van de Wallen

Op 28 april 1965 liep er op de Amsterdamse Wallen een jonge vrouw mee met een officier van het Leger des Heils. Ze droeg een vermomming en verkocht *De Strijdkreet*, het blad van het Leger, in de cafés en steegjes van de rosse buurt. Zo zag het eruit: een nieuwe stagiaire die de majoor hielp.

Fotograaf Peter Zonneveld keek beter. Hij herkende haar en drukte af. Zijn foto's verschenen in *De Telegraaf*, en heel Nederland wist het. De stagiaire was prinses Beatrix, de vrouw die later koningin zou worden. Ze was met majoor Bosshardt op stap gegaan langs prostituees en arme gezinnen.

Het werd dagenlang nieuws. De vrouw naast de prinses liep die straten toen al ruim zestien jaar. Ze kende de vrouwen achter de ramen, de caféhouders en de daklozen. Ze zou er nog tientallen jaren blijven lopen, in hetzelfde uniform, met dezelfde hoed en hetzelfde blad onder haar arm.

Alida Bosshardt werd de bekendste heilssoldaat die Nederland ooit heeft gehad. In 2009 kozen Amsterdammers haar tot de grootste Amsterdammer aller tijden, voor Johan Cruijff en André Hazes.

Voor haar was dat allemaal bijzaak. Ze diende God door mensen te dienen.

Het begon in Utrecht, met een meisje dat verpleegster wilde worden.

TE ZWAK VOOR HET ZIEKENHUIS

Alida Margaretha Bosshardt werd geboren op 8 juni 1913 in Utrecht. Haar vader, Lambertus Bosshardt, was kruidenier en vertegenwoordiger en werd later journalist. Haar moeder heette Wilhelmina Dieuwertje Teeling. Alida had één broer, Henk, die drie jaar ouder was.

Het was een Nederlands-hervormd gezin dat vaak verhuisde. Het Digitaal Vrouwenlexicon vertelt dat het niet altijd makkelijk ging. Haar vader ging failliet. Toen hij later rooms-katholiek werd, verloor hij zijn baan.

Alida wilde verpleegster worden. Ze werd niet aangenomen. Ze was vaak ziek en zag slecht met één oog. Later zei ze het zelf eenvoudig: ze was te zwak bevonden.

Wie haar later zag, dag en nacht op de been in de binnenstad van Amsterdam, zal dat moeilijk hebben geloofd. Maar die afwijzing bracht haar ergens anders terecht.

EEN SAMENKOMST IN DE OPEN LUCHT

Toen Alida achttien was, kwam ze in aanraking met het Leger des Heils. Volgens het Digitaal Vrouwenlexicon ging ze in 1931 met een vriendin mee naar bijeenkomsten van het Leger. Het Majoor Bosshardthuis, het museum van het Leger in haar oude woning, vertelt het persoonlijker. Tijdens een openluchtsamenkomst werd ze diep geraakt door Gods liefde, en kwam ze tot geloof.

Het precieze jaar loopt in de bronnen iets uiteen, tussen 1930 en 1931. Over de leeftijd zijn ze het eens. Ze was achttien.

Het Leger des Heils was in die jaren een beweging van de straat. Het hield samenkomsten op pleinen, met muziek en een korte preek, voor mensen die nooit een kerk binnen zouden lopen. Voor een jonge vrouw uit Utrecht moet dat een andere wereld zijn geweest dan ze kende. Ze wilde er bij horen.

Volgens het lesmateriaal van Nieuwsbegrip, gemaakt samen met het Majoor Bosshardthuis, wilde ze haar geloof in God "handen en voeten geven." In 1932 werd ze heilssoldaat. Haar vader kocht haar uniform en de bijbehorende hoed. Het is een klein detail uit het Vrouwenlexicon. Een vader stond achter de keus van zijn dochter.

Hoe was dat bij jou? Wie kocht jouw eerste Bijbel, of zette je voor het eerst een kerk binnen? Soms staat er iemand naast je die je nauwelijks opmerkt.

EEN VADER DIE GARANT STOND

In 1934 begon Alida aan de opleiding tot officier van het Leger des Heils. Opnieuw sprong haar vader bij. Omdat ze zo vaak ziek was geweest, stond hij financieel garant voor eventuele ziektekosten.

Daarna ging het snel. Ze werd officier en begon als luitenant. Haar eerste aanstelling was in Rotterdam. Een jaar later ging ze naar Amsterdam, naar het kindertehuis De Zonnehoeck. Het tehuis lag in een buurt met veel Joodse bewoners, midden in de oude Jodenbuurt. Ze zorgde er voor kinderen uit gebroken gezinnen.

In de jaren daarna werd ze kapitein. Dat was haar rang toen in mei 1940 de Duitse troepen Nederland binnenvielen.

EEN TEHUIS ZONDER VLAG

In 1941 verbood de bezetter het Leger des Heils. Het geld en de gebouwen werden in beslag genomen. Uniformen mochten niet meer gedragen worden. Het Leger weigerde op te gaan in de Winterhulp, een organisatie die de Duitsers hadden opgezet. Om het werk te redden, gingen de kindertehuizen verder als particuliere huizen.

In datzelfde jaar kwamen er drie Joodse zusjes in het tehuis van kapitein Bosshardt: Hendrina, Dimphina en Helena Terhorst. Hun moeder was zwanger en vond ook een tijdje onderdak bij het Leger. Kort daarna werd er een vierde zusje geboren, Roos.

Dit verhaal kennen we uit de verslagen die het Leger des Heils publiceerde toen Bosshardt in 2004 door Yad Vashem werd geëerd. De vier zusjes schreven zelf een brief aan de commissie van Yad Vashem. Ze schreven dat Bosshardt hen een gevoel van warmte en bescherming gaf, terwijl ze zelf niets had. Zo citeerde het blad van het Leger hun brief.

Toen het tehuis bij de Winterhulp moest worden ondergebracht, vertrok Bosshardt met de kinderen. Volgens de verslagen van het Leger ging ze met zo'n zeventig kinderen, onder wie veel Joodse, naar Amsterdam-Noord.

EEN KOPEREN KETEL EN EEN BABY ONDER DEKENS

In juli 1943 werd Amsterdam-Noord gebombardeerd. Geen van de kinderen raakte gewond. Daarna moesten ze verder. Het Vrouwenlexicon schrijft dat de kinderen, velen van Joodse afkomst, vanaf 1943 elders in het land werden ondergebracht.

De verslagen van het Leger geven er een paar beelden bij. De kinderen reisden met de trein en te voet, en kwamen terecht op tien verschillende plaatsen. De kleine Roos werd bij elke verhuizing on-

der dekens gestopt, omdat ze er Joods uitzag. Het oudste kind droeg een koperen ketel. Daarin zaten, verborgen, geld en voedselbonnen.

Bosshardt vervoerde kinderen ook op de fiets. Volgens de brochure van het Leger des Heils bracht ze Joodse kinderen zo naar een veilige plek, vaak zonder dat ze hun namen kende. Dat was met opzet. Met hulp van het verzet vond ze adressen, maar namen en adressen werden niet opgeschreven. Wat niet op papier stond, kon de bezetter ook niet vinden.

Hoeveel kinderen het waren, weten we niet precies. Het blad van het Leger noemt in 2004 meer dan vijfenzeventig Joodse kinderen. Een later Engels artikel spreekt van honderden. Omdat er niets genoteerd werd, valt dat niet meer na te gaan. Het eerlijkste is te zeggen dat het er veel waren.

TWEE WEKEN EN EEN OPEN DEUR

Eten halen was in die jaren verboden werk, als je het buiten de bonnen om deed. Bosshardt deed het toch, voor de kinderen. Volgens de verslagen van het Leger werd ze verraden en opgepakt. Na twee weken kon ze weglopen. Haar ondervrager had de deur niet op slot gedaan. Een Engels artikel van het Leger zet het woord vergeten tussen aanhalingstekens. Of dat vergeten opzet was, vertelt geen bron.

Dit verhaal komt uit de publicaties van het Leger des Heils rond de erkenning door Yad Vashem. Het staat waarschijnlijk in het dossier van Yad Vashem zelf, maar dat heb ik niet kunnen inzien. Andere bronnen heb ik voor de arrestatie niet gevonden.

In de hongerwinter van 1944 fietste ze het platteland op, op een fiets met houten banden. Ze ruilde sigaretten voor aardappelen. Aan de leiding van het Leger vertelde ze dat niet. Het Leger des Heils kende een streng rookverbod, en sigaretten hoorden niet in de handen van een officier. Het verhaal laat iets van haar zien wat later vaker terug-

kwam. Als er mensen honger hadden, deed ze wat nodig was, en legde ze het later wel uit.

De vier zusjes Terhorst bleven de hele oorlog bij elkaar. Daar had Bosshardt voor gezorgd. In hun brief aan Yad Vashem schreven ze dat de majoor voor hen als een moeder was, en dat ze hen nog steeds haar kinderen noemde.

EEN OPDRACHT MET HONDERD GULDEN

Na de oorlog stierf haar vader. Bosshardt overwoog om ontslag te nemen en voor haar moeder te zorgen. Dat gebeurde niet. Ze bleef officier en ging op zoek naar kinderen die in de oorlog ondergedoken waren geweest of onder voogdij stonden.

Ze werkte nu op het hoofdkwartier van het Leger in Amsterdam. Daar viel haar iets op. Op de Wallen, de oude rosse buurt van de stad, deed het Leger des Heils niets. Volgens een artikel in een blad van het Leger bleef ze vragen om er te mogen beginnen.

Op 8 oktober 1948 kreeg ze haar zin. Ze begon het Goodwillwerk. De leiding van het Leger gaf haar honderd gulden en een vlag. Meer niet.

Met dat geld en die vlag ging ze de straat op. Ze verkocht *De Strijdkreet* in de cafés. Ze praatte met vrouwen die in de prostitutie werkten, met daklozen en met mensen die verslaafd waren aan drank. Ze bood een slaapplek, eten en kleding. Als het nodig was, nam ze mensen mee naar haar eigen huis.

Tot 1971 kreeg het werk geen subsidie van de gemeente. Ook de steun van het Leger zelf bleef beperkt. Dertig jaar na de start waren er vier locaties en meer dan honderd medewerkers.

HET OUDSTE STENEN HUIS VAN AMSTERDAM

In 1951 kreeg Bosshardt een eigen pand, aan de Oudezijds Voorburgwal 14, midden op de Wallen. Het gebouw wordt het oudste stenen woonhuis van Amsterdam genoemd. Het werd jarenlang haar woning en haar werkplek. Hier ving ze mensen op die in de prostitutie werkten of geen thuis hadden.

Ze kende iedereen in de buurt. Café 't Mandje aan de Zeedijk was lange tijd een van haar werkplekken. Met de eigenaresse, Bet van Beeren, had ze een warme vriendschap. Het Vrouwenlexicon noemt ook haar contact met Zwarte Joop, een bekende figuur uit de Amsterdamse onderwereld, van Casa Rosso.

Hoe dacht ze over de prostitutie zelf? Ze keurde het niet goed. Maar volgens het Vrouwenlexicon vond ze het "niet de ergste zonde die er was." Ze had wel kritiek op de dubbele moraal van de overheid. Ze richtte een doorgangshuis op, voor vrouwen die terug wilden naar een ander leven.

In 1961 rondde ze een opleiding maatschappelijk werk af. Haar scriptie ging over sociaal werk onder vrouwen in de prostitutie. Ze deed haar werk met liefde, en ze wilde het ook goed doen.

Ik lees in haar verhaal weinig grote woorden over God. Ik lees vooral wat ze deed. Een klein beeld is bewaard gebleven: volgens een bericht uit 2024 begon ze elke ochtend om zeven uur met kaneelbeschuitjes.

"GOD DIENEN IS MENSEN DIENEN"

In 1959 kwam ze voor het eerst op de televisie, in het VARA-programma *Anders dan anderen*. Daarna stroomden de giften binnen. Al het geld ging naar het Goodwillwerk.

Ze werd een bekend gezicht. Ze gaf lezingen in het hele land. In het Vrouwenlexicon staat dat ze in die lezingen soms uitrekende hoe groot de kans was dat er in de zaal mannen zaten die een prostitute hadden bezocht. Over rondleidingen die ze zelf voor groepen bezoekers over de Wallen gaf, heb ik geen bron gevonden. Wat vaststaat, is dat ze lezingen gaf en dat bekende gasten met haar meeliepen. Tegenwoordig geeft het Majoor Bosshardthuis rondleidingen door haar oude huis en over de Wallen, in haar spoor.

Haar motto stond op alles wat het Leger later over haar uitgaf: “God dienen is mensen dienen, mensen dienen is God dienen.” Ze leefde het eerst, en pas daarna werd het een spreuk.

DE PRINSES ALS STAGIAIRE

Daarmee zijn we terug bij 28 april 1965. Prinses Beatrix ging vermomd mee als stagiaire en verkocht *De Strijdkreet* op de Wallen. Volgens het Leger des Heils bezochten ze samen bars, prostituees en arme gezinnen. De foto's van Peter Zonneveld maakten er voorpagina's van.

Het was het begin van een vriendschap die bleef. Koningin Juliana had Bosshardt kort na de oorlog al eens uitgenodigd. In 1965 was de majoor te gast bij de verloving van Beatrix en Claus. In hetzelfde jaar werd ze benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Beatrix en zij schreven elkaar jarenlang brieven en kaarten, vertelt een ode in het Amsterdam Museum. Toen Bosshardt stierf, schreef de koningin over haar verdriet.

In 1968 werd ze bevorderd tot luitenant-kolonel. Het maakte niets uit. Voor heel Nederland bleef ze de majoor.

EEN BAD VOOR HERMAN BROOD

In 1978 ging Alida Bosshardt met pensioen. Ze stopte niet. Ze bleef lezingen geven en *De Strijdkreet* verkopen, volgens de stad Amsterdam tot haar tweeënnegentigste. In 1985 werd ze Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Het Leger des Heils gaf haar de Order of the Founder, de hoogste onderscheiding die het Leger kent.

Ze bleef ook op de televisie komen. In het programma *Villa Felderhof* ontmoette ze de rockmuzikant Herman Brood. Ze deed hem daar in bad, voor de camera. Er groeide een vriendschap tussen de oude heilssoldaat en de man die in de wereld van drugs en muziek leefde. Ze wist hoe ze met zulke mensen moest praten. Ze had het vijftig jaar gedaan.

Wie bij jou in de buurt is moeilijk te benaderen? Misschien is het de moeite waard om eens te gaan zitten, zonder iets te willen.

In juni 2003 werd haar negentigste verjaardag groots gevierd.

EEN MEDAILLE UIT JERUZALEM

Op 30 augustus 2004 kwam de Israëliische ambassadeur Eitan Margalit naar het hoofdkwartier van het Leger des Heils in Almere. Hij reikte Alida Bosshardt de medaille en de oorkonde uit van Rechtvaardige onder de Volkeren. Yad Vashem, het Holocaustcentrum in Jeruzalem, erkende daarmee wat ze in de oorlog voor Joodse kinderen had gedaan.

Het was zestig jaar na de hongerwinter. De meeste kinderen die ze in die jaren had weggebracht, kende ze niet bij naam. Zo had ze het gewild. Maar de vier zusjes Terhorst kende ze wel, en hun brief lag bij de commissie van Yad Vashem.

Een ode in het Amsterdam Museum zegt dat ze in de oorlog niet goed beseftte hoe gevaarlijk het was wat ze deed. In die ode zegt ze,

in de woorden van de schrijfster, dat ze gewoon haar werk deed. Als het gesprek over haar ging, stuurde ze het terug naar God. “Niet mij, maar Hem komt alle eer toe,” zo citeert het Majoor Bosshardthuis haar.

EEN UITVAART OP TELEVISIE

Op maandag 25 juni 2007 overleed Alida Bosshardt in Amsterdam. Ze was vierennegentig jaar. Ze was nooit getrouwd geweest.

Op zaterdag 30 juni werd ze begraven. De rouwstoet en de dienst werden rechtstreeks op de televisie uitgezonden. Een Engels blad van het Leger schreef later dat er een nationale dag van rouw werd afgekondigd. Dat heb ik in geen enkele Nederlandse bron teruggevonden, en het lijkt me een vergissing. Wel staat vast dat heel Nederland kon meekijken. Ze werd bijgezet in een graf voor officieren van het Leger des Heils op de Nieuwe Oosterbegraafplaats.

EEN BRUG OVER DE GRACHT

Na haar dood bleef haar naam in de stad. In 2006 was er al een Majoor Bosshardt Prijs ingesteld. In 2008 verschenen er negen postzegels over haar leven. Op 13 november 2009 riep een onderzoek van De Telegraaf en de gemeente Amsterdam haar uit tot grootste Amsterdammer aller tijden.

Een brug over de Oudezijds Achterburgwal, midden in haar oude werkgebied, draagt haar naam. In 2014 opende prinses Beatrix de Majoor Bosshardtburgh, een woonvoorziening voor zesendertig mensen. Op 8 juni 2022, de dag dat ze honderdnegen jaar zou zijn geworden, opende koningin Máxima het Majoor Bosshardthuis in haar oude woning aan de Oudezijds Voorburgwal. Er zit een buurthuis in, en er staat een wassen beeld van de majoor in haar uniform.

Haar rechterhand Henny Tinga werkt nog altijd op de Wallen. Ze noemt de majoor haar geestelijke moeder.

Als je vandaag over de Wallen loopt, zie je de ramen, de toeristen en het licht. Bij nummer 14 aan de Oudezijds Voorburgwal staat een beeld van de majoor. Achter haar ligt het huis waar ze woonde en waar ze mensen binnenliet die nergens anders heen konden.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 8 juni 1913 in Utrecht; afwijzing als verpleegster; tot geloof gekomen via het Leger des Heils op achttienjarige leeftijd; heilssoldaat in 1932; officiersopleiding in 1934; werk in kindertehuis De Zonnehoek in Amsterdam; verbod op het Leger in 1941; het onderbrengen van Joodse kinderen op onderduikadressen vanaf 1943; begin van het Goodwillwerk op de Wallen op 8 oktober 1948 met honderd gulden; het pand aan de Oudezijds Voorburgwal 14 vanaf 1951; eerste tv-optreden in 1959; de tocht met prinses Beatrix in 1965; rang van luitenant-kolonel in 1968; pensioen in 1978; erkenning door Yad Vashem (uitreiking 30 augustus 2004); overlijden op 25 juni 2007 in Amsterdam; uitvaart op 30 juni 2007, rechtstreeks op televisie; verkiezing tot grootste Amsterdammer in 2009.

Alleen uit eigen getuigenis of organisatie: de openluchtsamenkomst als moment van bekering; de details van de oorlog (de zusjes Terhorst, de vlucht met zeventig kinderen, de koperen ketel, baby Roos onder dekens, de arrestatie en de open deur, de sigaretten voor aardappelen), bekend uit publicaties van het Leger des Heils rond de Yad Vashem-erkenning en de brief van de zusjes; haar motto en uitspraken; de kaneelbeschuitjes.

Onbevestigd: het precieze jaar van haar bekering (1930 of 1931); het aantal geredde kinderen (meer dan vijfenzeventig volgens het

Leger in 2004, honderden volgens een later artikel); de nationale rouwdag bij haar uitvaart (alleen in één Engels artikel, waarschijnlijk onjuist); rondleidingen die zij zelf voor groepen gaf (geen bron gevonden).

Duiding: het dossier van Yad Vashem zelf kon niet worden ingezien. De oorlogsverhalen in dit hoofdstuk zijn daarom ontleend aan wat het Leger des Heils daaruit publiceerde.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland, "Bosshardt, Alida Margaretha (1913-2007)", Fia Dieteren
2. Leger des Heils, brochure Majoor Bosshardt
3. Majoor Bosshardthuis, levensverhaal van de Majoor
4. Majoor Bosshardthuis, homepage
5. Leger des Heils, folder Majoor Bosshardthuis
6. Nieuwsbegrip, handleiding Majoor Bosshardthuis
7. Amsterdam Museum, Vrouwen van Amsterdam, ode aan Majoor Bosshardt (2024)
8. Caring Magazine, "Alida Bosshardt receives Israel's highest award: Yad Vashem", 4 september 2004
9. The Salvation Army UK, "Holocaust Memorial Day: Reflection on Lieut-Colonel Alida Bosshardt", 27 januari 2016
10. International Fellowship of Christians and Jews, "We Don't Do This Sort of Thing"
11. The Salvation Army International, "Princess Beatrix Opens 'Majoor Bosshardtburch' Facility"
12. The Salvation Army International, postzegels over Majoor Bosshardt, juni 2008
13. Salvation Army Central, "Majoor Bosshardthuis facility opened", 15 juni 2022
14. Peer Magazine, "Lt. Colonel Alida Bosshardt", januari 2021

15. DutchNews, “Bosshardt funeral live on tv”, 28 juni 2007
16. AT5, “Majoor Bosshardt grootste Amsterdammer”, 13 november 2009
17. I amsterdam, wandelroute in de voetsporen van vrouwen
18. NH Nieuws, “Na het Eberhardje nu ook het Bosshardtje”, 14 februari 2024

Johan Maasbach: de scheepskok op het Malieveld

Eind augustus 1958 draaide in de Nederlandse bioscopen een journaal van Polygoon. Het filmpje duurde iets meer dan twee minuten. Op het Malieveld in Den Haag stond een jonge Amerikaanse evangelist op een podium, Tommy Lee Osborn. Duizenden mensen luisterden. Naast hem stond een Nederlander die elke zin meteen in het Nederlands herhaalde. Het journaal noemde hem bij naam: evangelist Johan Maasbach uit Gouda.

Na de preek kwamen mensen het podium op. Ze zeiden dat ze genezen waren. Iemand kon weer horen zonder gehoorapparaat. Iemand liep zonder stokken. Wat er medisch met hen gebeurd was, zegt het journaal niet. Het laat alleen zien wat ze zelf vertelden.

De man naast Osborn was toen rond de veertig. Hij had jaren als kok op schepen gevaren. Na die zomer zou hij uitgroeien tot een van de bekendste gebedsgenezers van het land. Hij kocht een Haagse bioscoop en maakte er een kerk van. Hij sprak ruim twintig jaar op zondagmorgen via Radio Luxemburg. Duizenden mensen kwamen naar zijn diensten, en kranten, artsen en kerken keken met wantrou-

wen toe. Kort voor zijn dood telde zijn beweging volgens het Reformatorisch Dagblad ongeveer tienduizend leden in Nederland.

Zijn verhaal begint in Rotterdam.

EEN JONGEN BIJ HET LEGER DES HEILS

Johan Maasbach werd in 1918 geboren. Dat jaartal staat in zijn overlijdensbericht en in alle andere bronnen. Volgens radiohistoricus Hans Knot was het op 5 december, in Rotterdam, en kwam hij uit een groot gezin. Knot spreekt op de ene plek over het twaalfde van veertien kinderen en op een andere plek over het dertiende kind. Een geboorteakte heb ik niet kunnen inzien.

Op zijn negende kwam hij tot geloof, zo vertelde hij het zelf. Dat gebeurde in een dienst van het Leger des Heils in Rotterdam. Hij wilde daarna in die beweging werken. Zijn ouders stuurden hem richting het bakkersvak. Een tijdschrift dat hem later fel bestreed, noemt hem in een in memoriam ook oorspronkelijk bakker.

Het zijn kleine gegevens, maar ze laten iets zien. De jongen die later volle zalen zou trekken, begon in een bakkerij.

KOKSMAAT OP DE GROTE VAART

Op zijn zeventiende ging Johan naar zee. Zijn eigen zendingsorganisatie schrijft dat hij als koksmaat op een schip naar Hamburg vertrok. Hans Knot noemt het jaar 1935 en de schepen van de Holland-Amerika Lijn. Andere bronnen spreken later van chef-kok. Over het beroep zijn ze het eens: Johan Maasbach stond jarenlang in een scheepskeuken.

Op zee ervoer hij, zo staat het in de geschiedenis van zijn zending, "Gods bewarende hand". Daar groeide ook de overtuiging dat God hem riep om het evangelie te preken. Hoe die roeping precies tot hem kwam, wordt verschillend verteld. Een later stuk van de Ver-

eniging tegen de Kwakzalverij zegt dat hij in een droom geroepen werd. Zijn eigen organisatie zegt alleen dat hij het wist. Voor die droom heb ik geen tweede bron gevonden.

Wat ik wel merk als ik dit lees: hij hoorde die roeping niet in een kerk of op een opleiding. Hij hoorde het op zee, ver van huis. Heb jij weleens iets van God verstaan op een plek waar je het niet verwachtte?

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam hij in New York aan. Volgens Hans Knot ging Johan daar op zoek naar een broer die al sinds 1919 in Amerika woonde. Via die broer kwam hij in aanraking met de pinksterbeweging. Een artikel uit 1964 bevestigt in grote lijnen dat hij in Amerika, als kok aan boord, met pinkstergelovigen in contact kwam en daar na de oorlog bleef.

In 1947 sloot hij zich volgens Knot aan bij een kleine Volle Evangeliegemeente. Kort daarna ontving hij de doop in de Heilige Geest, zoals pinkstergelovigen dat noemen. Die details komen uit één bron, en Knot geeft er geen archiefstuk bij.

Een kritisch in memoriam uit 1997 kleurt dezelfde jaren anders. Daar staat dat hij in Amerika onder de indruk raakte van gebedsgeezers en televisiedominees, en dat hij al snel dacht dat voor hem een soortgelijke taak klaarlag. Beide lezingen beschrijven dezelfde beweging: een Nederlandse scheepskok die in Amerika een vorm van geloof leerde kennen die in Nederland nog bijna onbekend was.

EEN TENT IN STADSKANAAL

Zolang hij nog voer, trok hij in zijn vrije tijd volgens zijn zending met een evangelietent door het land. Op een tentsamenkomst in Stadskanaal ontmoette hij Willy Klumper. Zij had een tweejarige Bijbelschool in Zwitserland gevolgd en hielp het evangelie te versprei-

den in Stadskanaal en Vroomshoop. Die kennismaking kennen we alleen uit de geschiedenis die de familie zelf publiceert.

Het jaartal daarna staat in meerdere bronnen. In 1952 nam Johan afscheid van de grote vaart en trouwde hij met Willy. Ze kregen acht kinderen. De oudste heette David.

Vanaf 1952 hield hij in Nederland gebedsdiensten. Zelfs zijn felste critici schreven later dat die al snel volle zalen trokken.

EEN KERKJE IN DE ZEUGSTRAAT

Johan en Willy begonnen in Gouda. Er was in die stad nog geen pinkstergemeente of Volle Evangelie Gemeente, schrijft hun zending. Ze hielden evangelisatiediensten en kochten hun eerste kerkgebouwtje, de Bethlehemskerk aan de Zeugstraat 38. Het adres komt uit hun eigen geschiedenis. Dat Maasbach in die jaren in Gouda werkte, bevestigt het Polygoon-journaal van 1958, dat hem voorstelt als evangelist uit Gouda.

Het begin was dus klein: een echtpaar dat de tent gewend was, en een klein kerkgebouw in Gouda.

Zes jaar later stond hij voor tienduizenden mensen.

AUGUSTUS 1958

In de zomer van 1958 kwam de Amerikaanse evangelist T.L. Osborn naar de Lage Landen. Hij was in 1925 geboren in Oklahoma, als boerenzoon. Na een periode als zendeling in India reisde hij vanaf 1947 door Afrika, Azië en Zuid-Amerika. In 1954 had hij twee maanden in Jakarta gepreekt. Op 18 augustus zond de NCRV een televisie-reportage uit over zijn campagnes in België. Een paar dagen later stond Osborn op het Malieveld.

Volgens CVandaag, dat zich beroept op de pinksterhistorici Cees en Paul van der Laan, duurde de Haagse campagne van 22 tot en met 31 augustus 1958. Een interkerkelijk comité onder leiding van de hervormde predikant P.C. van Leeuwen had hem uitgenodigd. Op de eerste avond kwamen er ongeveer veertigduizend mensen. Daarna volgde nog een campagne van 3 tot 7 september op het Boderterrein in Groningen. Daar was de weerstand groter. Gereformeerden deelden pamfletten uit die waarschuwden tegen Osborn. Op zondagmiddag zette de politie de geluidsinstallatie uit, op verzoek van gereformeerden die in een kerk in de buurt dienst hielden. Elf predikanten waarschuwden in de Nieuwe Drentsche Courant.

Johan Maasbach vertaalde in beide steden. Dat staat in de geschiedenis van zijn zending, in het artikel van Hans Knot en in het kritische in memoriam van 1997. Het Polygoon-journaal laat het met beeld zien. Hoe hij precies op dat podium kwam, is minder zeker. Knot vertelt dat Osborn hem uit het publiek haalde, omdat de vaste tolk het slecht deed. Andere bronnen zwijgen daarover. Het Reformatorisch Dagblad schreef in 1979 dat hij op de laatste dag tolkte. Ook het getal van meer dan honderdduizend mensen op één avond komt volgens die krant van Maasbach zelf.

Journalist H.J.A. Hofland schreef voor de Rotterdamsche Courant over een avond met Osborn op het Malieveld. Hij zag tienduizenden mensen voor het podium. Hij zag zieken op brancards, in tenten met een open voorkant, bewaakt door politie en hospitaalsoldaten. Hij noemde de tolk niet bij naam. Opzienbarende genezingen zag hij die avond niet. Aan het eind liep het veld leeg, schreef hij, “als tegen het einde van een voetbalwedstrijd waar geen doelpunten zijn gemaakt.”

Ook een Leidse arts, dr. F.A. Nolle, kwam twee keer kijken. Hij wees erop dat het bewijs voor de wonderen afhing van wat de patiënten

zelf verklaarden. De Polygoon-beelden van mensen die zeiden te horen en te lopen, zijn dus wat ze zijn: getuigenissen.

DE HOLLANDSE OSBORN

Voor Johan Maasbach veranderde die zomer alles. Zijn eigen zending noemt 1958 de grote doorbraak voor het Volle Evangelie in Nederland. Hij kreeg uitnodigingen voor campagnes in binnen- en buitenland. In Dordrecht, Leiden, Amsterdam, Den Haag en Utrecht ontstonden gemeenten.

Volgens de gebroeders Van der Laan, zoals CVandaag ze weergeeft, werd hij “de Hollandse Osborn.” In drie jaar hield hij drieëndertig evangelisatiecampagnes. Er kwamen driehonderdduizend mensen op af, en meer dan zeventienduizend kwamen tot geloof. Die getallen heb ik niet in het oorspronkelijke boek kunnen controleren. Ze komen uit de kring van de beweging zelf.

Het kritische in memoriam van 1997 voegt er een detail aan toe: in die jaren noemde hij zich ook John Maasbach. Een van zijn zoons kreeg volgens CVandaag de naam John T.L. Maasbach, naar Osborn. Die zomer liet sporen na, tot in de namen van zijn kinderen.

OP ZONDAGMORGEN UIT LUXEMBURG

In 1961 begon Maasbach met uitzendingen via Radio Luxemburg, schrijft Hans Knot. In de Nederlandse ether kreeg hij nooit voet aan de grond, ook niet toen hij volgens zijn critici bij de EO aanklopte. Dus kocht hij zendtijd in het buitenland. Elke zondagmorgen vroeg was hij te horen. Volgens Knot hield hij dat drieëntwintig jaar vol, en later volgden ook zeezenders.

In 1964 was zijn hoofdkantoor gevestigd aan de Koningstraat in Den Haag. Een verslaggever zocht hem daar op en vroeg naar de gezinnen in zijn diensten. Maasbach zei dat hij mensen nooit aan-

raadde om niet naar de dokter te gaan. In een verslag van dat gesprek staat deze zin van hem: “Ik heb nog nooit iemand genezen. Het is Jezus die de mensen redt.”

Zijn beweging publiceerde getuigenissen van mensen die zeiden genezen te zijn, van zenuwinzinkingen tot kanker. In een bijeenkomst die een journalist dat jaar bijwoonde, vertelde een man dat hij zijn medicijnen had weggegooid. Datzelfde jaar schreef De Tijd-Maasbode dat hij “een volle kerk in enkele minuten tijds” in religieuze vervoering kon brengen. Cineast Jan Vrijman maakte voor de VARA een film over hem. De omroep vond het portret te insinuerend en zond het niet uit. Het materiaal belandde later in Vrijmans bioscoopfilm *Op de bodem van de hemel*.

Ik vertel deze kritiek omdat ze bij zijn leven hoort. De kritiek bleef hem volgen. Gebedsgenezing gold voor veel Nederlanders als kwakzalverij, en de Vereniging tegen de Kwakzalverij volgde hem tot na zijn dood.

EEN BIOSCOOP WORDT EEN KERK

In 1966 kocht de beweging van Maasbach de Haagse bioscoop Capitol. Volgens het in memoriam van 1997 betaalde hij er achthonderd-duizend gulden voor. In 1968 volgde het pand van kledingmagazijn Lijnkamp, dat het hoofdkantoor werd. Zijn zending schrijft dat Osborn beide gebouwen kwam inzegenen. De vroegere bioscoop werd het Capitol Evangelie Centrum. Daar hield hij zijn genezingsdiensten.

Volgens het in memoriam werkte er een staf van zo’n twintig mensen. Hij gaf het blad *Nieuw Leven* uit. Het Reformatorisch Dagblad noemde in 1979 een kerstoplage van honderdvijftigduizend, met edities in het Engels, Duits en Indonesisch. Rond hem waren toen ongeveer tien gemeenten ontstaan, samen de Johan Maasbach

Wereldzending. Hij had een eigen uitgeverij, kocht oude kerken in Schiedam en Gouda, en dreef in Den Haag een verzorgingshuis.

Later ontstond er ophef over zakdoeken. Het precieze jaar is in het archief van de Vereniging tegen de Kwakzalverij niet goed leesbaar, maar het was vermoedelijk in de jaren zeventig. *Nieuw Leven* raadde lezers aan zakdoeken op te sturen, zodat Maasbach erover kon bidden. Het blad verwees naar de apostel Paulus. In Handelingen staat over hem: *zo zelfs dat, als de zweetdoeken of de doeken die hij om zijn middel droeg, van zijn lichaam op de zieken gelegd werden, de ziekten van hen weken en de boze geesten uit hen weggingen* (Handelingen 19:12). Een verslaggever van Trouw vond het bericht, en de Vereniging tegen de Kwakzalverij reageerde scherp.

Hoe kijk jij daarnaar? Het vers staat er. Of het een patroon is voor elke tijd, daarover verschillen christenen al heel lang van mening. Maasbach las het als een belofte voor vandaag.

DERTIG JAAR SAMEN, EN DAN 1992

Een van de jonge mannen die in de jaren vijftig in zijn gemeente terechtwamen, was Jan Zijlstra uit Hillegom. Hij werd voorganger van de Bethlehemskerk in Leiden en Maasbachs belangrijkste medewerker. Zijn leven staat in deel 1 van dit boek. Ruim dertig jaar werkten de twee mannen samen.

In 1992 kwam het tot een breuk. Volgens CVandaag kwam Maasbach op zondag 16 augustus 1992 onaangekondigd naar de kerk in Leiden en wilde hij het woord voeren. Er volgden pijnlijke taferelen. Zijlstra ging verder met een eigen gemeente in Leiderdorp. Wat er tussen de twee mannen precies speelde, weet ik niet, en het is niet aan mij om erover te oordelen. Allebei hebben ze veel mensen over Jezus verteld. Allebei droegen ze dit mee.

Een jaar later droeg Johan de leiding over aan de volgende generatie. In 1993, schrijft de zending, zegende Johan zijn zoon David en schoondochter Regina in om het hele zendingswerk over te nemen.

ACHTTTIEN SEPTEMBER

Johan Maasbach stierf op 18 september 1997 in Den Haag, de stad waar hij woonde. Hij was achtenzeventig. Het Reformatorisch Dagblad meldde de volgende dag dat hij ruim vijftig jaar de pinksterbeweging in Nederland had mee helpen vormen.

De krant gaf ook een paar getallen. In 1995 telde zijn beweging in Nederland vijftien gemeenten en ongeveer tienduizend leden. Er waren takken in Indonesië, India en de Verenigde Staten. Elke week waren er in Nederland zo'n zestig bijeenkomsten, met veel aandacht voor jongeren. Een woordvoester zei dat zijn twee zonen het werk zouden voortzetten.

Zijn eigen zending schreef dat ze in 1997 voorlopig afscheid moest nemen van de man die God had uitgekozen als oprichter van het werk. In dat woord voorlopig klinkt hun hoop op een weerzien.

De Wereldzending bestaat nog steeds. David en Regina Maasbach leiden haar, zo staat op de eigen website. In 2013 zond de VPRO nog een radioportret van Johan Maasbach uit, in een reeks over profeten, zieners en genezers.

DE ECHO

Ik kom steeds terug bij dat Polygoon-journaal. Een Amerikaan op een podium, en naast hem een Nederlander die elke zin opvangt en doorgeeft. Johan Maasbach had in een scheepskeuken leren werken. Hij was geen theoloog en geen dominee. Hij had in Amerika iets gezien van een geloof dat verwachtte dat God ook vandaag ingrijpt, en hij nam het mee naar huis.

Over de genezingen in zijn diensten blijft het oordeel open. Mensen getuigden dat ze beter werden. Artsen en journalisten zagen het anders. Hij zei zelf dat hij nog nooit iemand genezen had.

Op een zondagmorgen in de jaren zestig zette ergens in Nederland iemand de radio aan, op de golflengte van Luxemburg. Er klonk een stem die over Jezus sprak.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboren in 1918; jarenlang kok op de grote vaart; huwelijk met Willy Klumper en afscheid van de zee in 1952; begin van zijn werk in Gouda; tolk van T.L. Osborn in 1958 op het Malieveld in Den Haag (Polygoon-journaal) en in Groningen; radio-uitzendingen via Radio Luxemburg; de film van Jan Vrijman die de VARA niet uitzond; de aankoop van de Haagse bioscoop Capitol in 1966; het blad *Nieuw Leven* en de oproep om zakdoeken op te sturen; ruim dertig jaar samenwerking met Jan Zijlstra en de breuk in 1992; overlijden op 18 september 1997 in Den Haag; voortzetting van het werk door zijn zoon David en schoondochter Regina.

Alleen uit eigen getuigenis of organisatie: zijn bekering op negenjarige leeftijd bij het Leger des Heils; de ervaring van Gods bescherming op zee en zijn roeping; de evangelietent en de ontmoeting met Willy in Stadskanaal; het adres van het eerste kerkje in Gouda; het getal van meer dan honderdduizend mensen op één avond in 1958; de inzegening van de panden door Osborn; de overdracht aan David en Regina in 1993; de genezingen waarvan in zijn diensten werd getuigd.

Onbevestigd: de exacte geboortedatum en -plaats (5 december 1918, Rotterdam) en de plaats in het gezin, alleen bij Hans Knot; de broer in New York en de Geestesdoop in 1947; de roeping in

een droom; het verhaal dat Osborn hem uit het publiek haalde; de getallen van drieëndertig campagnes, driehonderdduizend bezoekers en zeventuizend bekeerlingen (uit de tweede hand); de exacte data van de Haagse campagne (alleen CVandaag; de reportage van Hofland wordt online gedateerd op 6 september 1958, wat daar niet goed bij past); wat er precies gezegd werd op 16 augustus 1992.

Duiding: of de genezingen in de diensten van Maasbach en Osborn werk van God waren, kan geen journaal of krant vaststellen. De bronnen uit die tijd beschrijven wat mensen zelf verklaarden.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Polygoon-journaal 58-36, "Tommy Lee Osborn predikt in Den Haag", 30 augustus 1958 (Open Beelden)
2. Reformatorisch Dagblad, 19 september 1997, "Johan Maasbach (78) overleden" (via Digibron)
3. Johan Maasbach Wereldzending, "Geschiedenis"
4. Johan Maasbach Wereldzending, "Leiderschap"
5. Hans Knot, "Put your hand on the radio and pray with me" (offshoreradio.info)
6. CVandaag, 5 september 2008, "Osborn werd nauwelijks geduld in Groningen"
7. H.J.A. Hofland, reportage Rotterdamsche Courant 1958, "Gebedsgenezer, Den Haag, 6 september 1958" (internetbijbelschool.nl)
8. Reformatorisch Dagblad, 1 juni 1979, "De Pinksterbeweging: een chaotische eenheid (I)" (via Digibron)
9. Maandblad tegen de Kwakzalverij, september 1964, "Massale gebedsgenezingen"
10. Maandblad tegen de Kwakzalverij, nr. 10 (jaren zeventig), over *Nieuw Leven* en de zakdoeken

11. Actieblad tegen de Kwakzalverij, december 1997, In memoriam Johan Maasbach
12. Nederlands Tijdschrift tegen de Kwakzalverij, juni 2008
13. IDFA, "De gebedsgenezer" (Jan Vrijman, 1965)
14. CVandaag, 1 juli 2016, over de video's van Jan Zijlstra en Johan Maasbach
15. NOS, 9 september 2021, over Jan Zijlstra
16. Reformatorisch Dagblad, 10 september 2021, over Jan Zijlstra (via Digibron)
17. VPRO OVT, 11 augustus 2013, "Profeten, zieners en genezers: Johan Maasbach (1918-1997)"
18. Rejoice Now, over de Maasbach Wereldzending

Nel Benschop: de juf die troostte op rijm

Halverwege de jaren tachtig schreef de columnist Nico Scheepmaker een stuk voor het tijdschrift *Onze Taal* over rouwadvertenties. Hij had ze uitgeknipt en bewaard, omdat er steeds hetzelfde gedicht in opdook, of in elk geval het begin ervan. Het ging over het afscheid van een vriend en over rust na een leven. Telkens stond het er net iets anders. Hij telde 77 verschillende versies.

In geen enkele van die advertenties stond wie het gedicht geschreven had. Scheepmaker schreef het met hoofdletters op, zo verbaasd was hij. Het gedicht heette “In memoriam voor een vriend” en stond in de bundel *Een vlinder van God* uit 1973. De dichteres woonde aan de rand van Arnhem en was net met pensioen als lerares Nederlands. Ze heette Nel Benschop.

Volgens Scheepmaker werd geen gedicht in het Nederlands zo vaak geciteerd. Families kozen haar woorden bij het verlies van iemand die ze liefhadden, zonder te weten van wie die woorden kwamen.

Nel Benschop werd de best verkochte dichteres van Nederland. Haar bundels gingen bij honderdduizenden over de toonbank, bij de christelijke uitgeverij Kok in Kampen. Literaire critici moesten er weinig van hebben. Zijzelf noemde wat ze schreef geen literatuur.

Ze zag het als pastoraal werk, als troost voor mensen die het zwaar hadden. Hoe een gereformeerd meisje uit Den Haag daar terecht kwam, begint bij een hovenier.

DE ZESDE VAN ZEVEN

Nelly Anna Benschop werd geboren op 16 januari 1918 in Den Haag. Ze was de zesde van zeven kinderen. Haar vader, Gerrit Benschop, had in Boskoop een kwekerij gehad. In 1912 was hij daarmee gestopt. Hij ging werken als hovenier bij de plantsoenendienst van Den Haag. Van hem kreeg Nel haar liefde voor de natuur en voor muziek mee, schrijft Peter Altena in het Biografisch Woordenboek Gelderland. Haar moeder heette Elisabeth Krijnen.

Het gezin was gereformeerd en leefde zuinig. Soms was er geldgebrek. Op zondag golden strenge regels. Haar broers mochten op zondag tekenen, zo vertelde ze op haar zeventigste aan het Reformatorisch Dagblad, maar zij en haar zussen mochten niet handwerken. Ze vond dat onrechtvaardig. Opstandig werd ze er niet van. Ze vertelde ook dat haar ouders spraken over de vreugde van het geloof.

Die twee dingen bleef ze haar hele leven bij zich dragen: de ernst van haar gereformeerde jeugd en een geloof dat haar blij maakte. In haar gedichten komen ze allebei terug.

Ze ging naar de mulo en daarna naar de kweekschool. Altena noemt een hoofdonderwijzer op haar lagere school, J. Lens, die haar voor het onderwijs zou hebben gewonnen.

EEN KLAS IN DE SCHELDESTRAAT

In 1937 stond ze voor het eerst voor de klas, op de Abraham Kuyperschool in de Scheldestraat in Den Haag. Ze was negentien. Daarna

haalde ze de ene akte na de andere: de hoofdakke, en in de oorlogsjaren de akten Engels en Frans.

Ze nam ook lessen in voordragen. Op avonden las ze gedichten van anderen voor publiek voor, onder meer werk van Henriëtte Roland Holst. Eigen werk bracht ze daar nog niet. Dat zou pas veel later komen.

Volgens één bron kreeg ze tegen het eind van de oorlog een lichte vorm van cholera, en herstelde ze in de hongerwinter vijf weken bij een tuindersgezin in Naaldwijk. Dat detail heb ik maar op één plek gevonden, in een overzicht dat uit oudere naslagwerken is samengesteld.

Na de bevrijding, in 1945, verliet ze het ouderlijk huis. Ze werd onderwijzeres aan het instituut Coolsma in Driebergen, een internaat met een mulo voor meisjes. Daar leerde ze Bep Velberg kennen, een collega. Bijna zestig jaar later was Bep er nog bij op haar laatste verjaardag.

In 1948 verhuisde ze naar Arnhem. Ze ging lesgeven aan de christelijke mulo Molenbeke in de Parkstraat. Daar bleef ze tot 1975. Ze gaf er Nederlands en Frans.

In datzelfde jaar 1948 begon ze, volgens de meeste bronnen, gedichten te schrijven. Altena schrijft dat ze al jong schreef, en veel, vooral over liefde. Maar 1948 is het jaar waarin het serieus werd. Ze was dertig.

In 1951 legde ze haar werk voor aan de criticus P.H. Ritter jr. Hij had waardering voor wat hij las. Hij waarschuwde haar ook: de moderne literaire kritiek kon hard zijn voor wie zo schreef.

Hij kreeg gelijk, maar dat kon ze toen nog niet weten.

EEN LIEFDE DIE ZE ZELF LOSLIET

Rond haar dertigste werd Nel verliefd op een getrouwde man. Het was een collega. Later volgde nog eens zo'n liefde, rond haar zesendertigste, opnieuw voor een man die getrouwd was. Beide keren bleef het kort. De eerste keer speelde de school een rol in het einde. De tweede keer koos ze er zelf voor om uit zijn leven te gaan, omdat ze het niet goed vond. Over de precieze gang van zaken verschillen de bronnen wat, maar over de grote lijn zijn ze het eens.

Ze is nooit getrouwd. Uit die jaren bewaarde ze ongeveer tweehonderd liefdesgedichten. Ze liet ze aan bijna niemand zien. Pas na haar dood, en na de dood van iedereen die erbij betrokken was, mochten ze verschijnen, zo had ze bepaald.

In 1988 vertelde ze aan het Reformatorisch Dagblad dat de periode waaruit die gedichten komen een beslissende fase in haar leven was geweest. Daar was haar dichterschap begonnen.

Ik noem dit omdat het zo makkelijk overgeslagen wordt. De vrouw die later zoveel mensen troostte bij een verlies, had zelf iets moeten opgeven. Ze heeft er in het openbaar geen verhaal van gemaakt. Ze schreef het op en legde het weg.

Heb jij ook iets wat je hebt losgelaten omdat je wist dat het niet goed was? Dan weet je ook wat het kost.

EEN VRAAG VAN DE WIJKPREDIKANT

De eerste lezers van Nel Benschop zaten in de kerk. Haar wijkpredikant in Arnhem, dominee Willemse, vroeg haar om bijdragen voor het kerkblad van de gereformeerde kerk. Vanaf 1953 stonden daar haar gedichten in.

In 1958 waagde ze de stap naar een uitgever. Ze stuurde een manuscript naar Kok in Kampen. Volgens een overzicht van haar leven

heette het *Dialog*. Kok wees het af. De directie zag er geen markt voor. Andere uitgevers lieten het ook liggen.

Ze ging door met lesgeven en schrijven.

EEN JONGEN IN HUIS

In 1961 verhuisde ze naar de Kemperbergerweg in Schaarsbergen, een buitenwijk van Arnhem. Daar zou ze de rest van haar leven wonen.

Rond die tijd moest een van haar oud-leerlingen na zijn mulo-examen het internaat verlaten waar hij woonde. Nel bood hem onderdak. Hij bleef ongeveer zeven jaar en werd haar pleegzoon. Ze moedigde hem aan om verder te studeren. Hij werd later zelf leraar Nederlands.

In de buurt werd erover gepraat. Een ongetrouwde lerares met een jongen in huis: niet iedereen vond dat gepast. Ook Bep Velberg, haar vriendin uit Driebergen, woonde een tijd bij haar.

Ze was nooit getrouwd geweest, maar voor hem werd ze een moeder. Toen zij overleed, vertelde hij aan het Reformatorisch Dagblad dat ze een geweldige grootmoeder was geweest voor zijn dochter. Ze kon, zei hij, een uur lang luisteren naar de problemen van een ander zonder het gesprek naar zichzelf te trekken.

TWEEHONDERD EXEMPLAREN

In 1967 kwam er beweging. Een Arnhemse boekhandelaar, Bert Oranje, geloofde in haar gedichten. Hij stond garant voor de verkoop van tweehonderd exemplaren. Met die zekerheid op zak durfde Kok het aan.

In december 1967 verscheen *Gouddraad uit vlas*, een dun boekje van 48 bladzijden. Nel Benschop was negenenveertig. Ze had bijna twintig jaar geschreven voor er een bundel van haar in de winkel lag.

In 1973 stond het boekje in de toptien van best verkochte boeken van De Telegraaf. In 1977 was het aan de tweeënveertigste druk. In 1987 waren er volgens de Nederlandse Poëzie Encyclopedie 247.000 van verkocht. De laatste druk, de vierenzestigste, kwam in 2001. De encyclopedie noemt het de Nederlandstalige dichtbundel met de hoogste oplage van de twintigste eeuw.

Een boekhandelaar in Arnhem waagde het op tweehonderd stuks. Twintig jaar later waren het er bijna een kwart miljoen.

EEN VLINDER VAN GOD

In 1970 volgde *Een boom in de wind*, met ook oudere gedichten. In 1973 kwam *Een vlinder van God*. In die bundel sprak ze meer met anderen over God dan over zichzelf, schrijft Altena. Vanaf dat moment las ze op haar voordrachtsavonden ook haar eigen werk voor.

In die bundel stond het gedicht dat Scheepmaker later 77 keer in rouwadvertenties zou terugvinden. Ze had nog een tweede gedicht dat veel bij overlijden werd gebruikt, "Adieu". Dat gedicht schreef ze, zo vertelde ze zelf, voor een vrouw die Nora heette. Zo ontstonden de meeste van haar gedichten: na iets wat echt gebeurd was, om iemand te bemoedigen of te troosten.

Daarna kwamen de bundels snel. *Wit als sneeuw* in 1974. *Een open hand naar de hemel* in 1976. *Geloof je dat nog?* in 1979. In latere bundels voerde ze vaker een gesprek tussen een gelovige en iemand die twijfelde. *De vogel van het woord* in 1980, met een eerste druk van vijftigduizend. Volgens één overzicht verscheen in 1976 ook een langspeelplaat waarop ze zelf gedichten voorlas.

In 1982 werd haar miljoenste bundel verkocht. Haar gedichten kwamen ook op kalenders, in agenda's en op wandtegels. Ze stonden in rouwadvertenties en op trouwkaarten, ze klonken in preken en toespraken. Dominees namen ze mee op huisbezoek.

Hoeveel er in totaal verkocht zijn, is lastig te zeggen. Bij haar dood schreven het Reformatorisch Dagblad en De Waarheidsvriend dat het er meer dan drie miljoen waren. Andere bronnen houden het op ruim een miljoen. Voor zover ik kon nagaan, heeft niemand die cijfers onafhankelijk nageteld. Dat het er honderdduizenden waren, staat vast.

VIJF TALENTEN

De kritiek bleef hard. Literaire recensenten namen haar werk niet serieus. De criticus Wam de Moor sprak in 1979 van "lonend diletantisme". Anderen schreven dat ze haar talent begroef. Scheepmaker was een van de weinigen die haar vaste vorm en haar eenvoud wel waardeerden.

Ze trok zich daar weinig van aan. Ze noemde haar werk zelf meditaties op rijm. In het interview bij haar zeventigste, in januari 1988, nam ze het verwijt over het begraven talent en keerde het om. Misschien, zei ze, was het zo "dat ik van God vijf talenten kreeg om anderen te troosten".

Het beeld komt uit de gelijkenis in Mattheüs, waar een heer zijn knechten geld toevertrouwt: *En aan de één gaf hij vijf talenten, aan de ander twee en aan de derde één, ieder naar zijn bekwaamheid* (Mattheüs 25:15). Haar talent hoefde geen plek in een bloemlezing. Het moest werken bij mensen die verdriet hadden.

Voor haar was dichten een vorm van evangelisatie. Ze zag haar gedichten als pastorale gesprekken met haar lezers. Die lezers schreven haar brieven. Ze vertelden dat ze tot rust kwamen door haar

verzen. Vaak was dat voor hen een aanleiding om zelf de Bijbel te lezen, zei ze. Ze waarschuwde wel: niet elk vers past bij elk mens.

Haar lezers kwamen uit alle hoeken: protestanten en rooms-katholieken, gelovigen en mensen die niet meer naar de kerk gingen. In de reformatorische kring, vertelde ze, schreven mensen haar vooral over zonde, genade en verdriet.

OUDERLING IN SCHAARSBERGEN

In 1975 haalde ze haar hoogste bevoegdheid voor het vak Nederlands. Ze ging lesgeven op het Christelijk Lyceum in Veenendaal. In 1981 ging ze met pensioen. Ze had vierenveertig jaar voor de klas gestaan.

In haar eigen kerk werd ze ouderling. Dat kon in de gereformeerde kerk waar ze lid van was, omdat vrouwen daar in het ambt werden toegelaten. Ze zag het ambt als dienst, zei ze, niet als gezag. De kerkenraadsvergaderingen vond ze vervelend, gaf ze eerlijk toe.

Met haar gedichten trad ze op voor vrouwenbonden, voor mensen met een handicap, voor ouderen. Zo leerden veel mensen haar persoonlijk kennen. Een goede vriendin was majoor Alida Bosshardt van het Leger des Heils. Samen stonden ze op avonden voor de stichting Zending over Grenzen. Nel las gedichten voor, de zangeres Renate Heemskerk zong en de majoor sprak. Bosshardt zei na haar dood dat Nel mensen dichterbij God bracht, en God dichterbij mensen.

In de weken voor haar zeventigste verjaardag benaderden journalisten van De Telegraaf en Omroep Gelderland haar. Een optreden op zondagochtend weigerde ze. Dan zat ze in de kerk.

In datzelfde interview vertelde ze iets wat haar lezers misschien niet verwachtten. Ze was van nature eigenlijk een beetje somber, zei ze.

Het ouder worden had haar blijmoediger gemaakt. Ze leefde, zei ze, in de verwachting van een heerlijke toekomst bij God en bij Christus. Zolang ze kon, wilde ze anderen vertellen over Gods goedheid.

Haar troost kwam dus niet uit een zonnig karakter. De Waarheidsvriend noemde haar vroomheid bij haar dood doorleefd. Ze verzweg de donkere kanten van het leven niet, schreef de auteur. Ze had ze zelf meegemaakt, in de liefde en bij de dood.

LIEFDESGEDICHTEN IN EEN MAP

In 1987 gaf de schrijver Hans Werkman een boekje uit over haar leven en werk, *Van harte*. Daarin stond voor het eerst een van haar liefdesgedichten. Tien jaar later, in 1997, werd er een voorgelezen in het televisieprogramma *Villa Felderhof*. Daar maakte ze ook duidelijk dat ze de rest niet wilde laten verschijnen.

Ze bleef bundels maken. Zo zag ik *Hem* in 1983, *Licht onder de horizon* in 1987, *Geloven is geluk* in 1990, *Sporen in het zand* in 1992. In 1997 kwam *De stem uit de wolk*, een verzameling van haar gedichten. Haar laatste nieuwe bundel was *Zie de mens*, in 1999.

EEN TEHUIS IN RENKUM

In haar laatste jaren kreeg ze vasculaire dementie, een vorm van dementie die ontstaat door problemen met de bloedvaten in de hersenen. Haar pleegzoon vertelde dat het haar zwaar viel toen ze niet meer kon dienen met schrijven en spreken. Ze aanvaardde het wel. God beslist, niet de mens, zo vatte hij haar houding samen.

Eind 2004 verhuisde ze naar een tehuis in Renkum. Op 16 januari 2005 vierde ze haar zevenentachtigste verjaardag, met Bep Velberg, met haar pleegzoon, zijn vrouw en hun dochter.

Ze overleed vijftien dagen later, op maandagochtend 31 januari 2005. Volgens een latere gerechtelijke uitspraak stierf ze aan de ge-

volgen van de vasculaire dementie. Het Biografisch Woordenboek Gelderland noemt het tehuis in Renkum als sterfplaats. Andere bronnen schrijven Arnhem, haar woonplaats. Op zaterdag werd ze begraven op begraafplaats Vredenoord in Schaarsbergen.

Majoor Bosshardt was toen eenennegentig. Ze was te wankel om naar de begrafenis te komen, zei ze.

Na haar dood volgde een rechtszaak over de rechten op de liefdesgedichten.

In 2006 verschenen haar *Verzamelde gedichten*, met een nawoord van haar pleegzoon. In 2011 bracht Kok een keuze uit de geheime gedichten uit: *Echte liefde kan niet sterven*, met 55 gedichten. Het Reformatorisch Dagblad schreef erover dat haar leven liet zien hoe diep geloof en overtuiging een leven kunnen vormen. In 2015 volgde nog een bundel met wat de uitgever haar honderd mooiste gedichten noemde.

De literaire wereld bleef op afstand. In 1995 merkte het tijdschrift *Streven* op dat een bloemlezing met gedichten over de dood haar oversloeg, omdat haar werk te makkelijk zou zijn. De Waarheidsvriend noemde haar bij haar dood de koningin van het pastorale gedicht.

GOUDDRAAD

Nel Benschop heeft nooit gepreekt van een kansel. Ze stond voor de klas in Den Haag, Driebergen, Arnhem en Veenendaal, en ze was ouderling in haar kerk. Haar preekstoel was een dun boekje van 48 bladzijden, en een advertentie in de krant.

Misschien heb je zelf ooit een kaart gekregen bij een verlies. Misschien stond er een gedicht op waarvan je niet wist wie het schreef. De kans is groot dat het van haar was.

Over de titel van haar eerste bundel, *Gouddraad uit vlas*, heb ik geen uitleg van haarzelf gevonden. Vlas is een gewone plantenvezel. Wie haar leven naast die titel legt, ziet wel iets gebeuren. Een somber meisje met strenge zondagen, een liefde die ze moest laten gaan, twintig jaar schrijven zonder uitgever. Van die gewone draad maakte ze iets waar veel mensen zich bij een verlies aan vasthielden.

In 77 rouwadvertenties stond haar naam niet. Alleen haar woorden stonden er, boven de naam van iemand die gestorven was.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 16 januari 1918 in Den Haag als zesde kind in een gereformeerd gezin; vader hovenier bij de plantsoenendienst na een kwekerij in Boskoop; kweekschool en eerste baan in 1937 aan de Abraham Kuyperschool; Coolsma in Driebergen (1945); mulo Molenbeke in Arnhem (1948 tot 1975); begin met dichten rond 1948; twee onmogelijke liefdes met een getrouwde man en circa tweehonderd verborgen liefdesgedichten; gedichten in het kerkblad vanaf 1953; afwijzing door Kok in 1958; een pleegzoon in de jaren zestig; debuteert *Gouddraad uit vlas* in december 1967 dankzij de garantie van boekhandelaar Bert Oranje; het miljoenste exemplaar in 1982; ouderling; de 77 varianten in rouwadvertenties (Scheepmaker); Christelijk Lyceum Veenendaal (1975 tot 1981); vriendschap met majoor Bosshardt; overlijden op 31 januari 2005 aan de gevolgen van vasculaire dementie; begraven in Schaarsbergen; een rechtszaak na haar dood over de rechten op de liefdesgedichten; postume bundel *Echte liefde kan niet sterven* (2011).

Alleen uit eigen getuigenis: de strenge zondagen en de vreugde van het geloof bij haar ouders; het beslissende belang van de liefdesperiode voor haar dichterschap; “Adieu” geschreven voor Nora;

haar uitleg van de vijf talenten; haar sombere aanleg en latere blijmoedigheid; haar verwachting van de toekomst bij God; wat lezers haar schreven. Wat ze in haar laatste jaren voelde, kennen we uit de woorden van haar pleegzoon.

Onbevestigd: de cholera aan het eind van de oorlog en het herstel in Naaldwijk, de langspeelplaat uit 1976, de titel *Dialog* van het afgewezen manuscript, de topnotering in De Telegraaf in 1973 en de naam van hoofdonderwijzer J. Lens (elk maar in één bron gevonden); de totale oplage (schattingen van ruim een miljoen tot meer dan drie miljoen, alleen van de uitgever); de precieze sterfplaats (tehuis in Renkum of Arnhem); de jaren van de pleegzoon (1961 of 1962 tot 1967).

Duiding: de uitleg van de titel *Gouddraad uit vlas* als beeld van haar leven is van mij, niet van haar. Uit auteursrechtelijke overwegingen zijn in dit hoofdstuk geen regels uit haar gedichten opgenomen.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Peter Altena, "Nel Benschop", Biografisch Woordenboek Gelderland, deel 6 (2007)
2. Reformatorisch Dagblad, 22 januari 1988, "Kan het zijn dat ik vijf talenten kreeg om te troosten?" (via Digibron)
3. Reformatorisch Dagblad, 2 februari 2005, "Een geweldige grootmoeder" (via Digibron)
4. De Waarheidsvriend, 10 februari 2005, J. de Gier, "Pastorale poëzie als bemoediging" (via Digibron)
5. Reformatorisch Dagblad, 11 juni 2011, Enny de Bruijn, "Onmogelijke liefde" (via Digibron)
6. Rechtbank Zwolle-Lelystad, uitspraak 30 september 2009 (via IE-Forum)
7. Nico Scheepmaker, "Rust nu maar uit: 77 variaties", Onze Taal (via DBNL)

8. Robert-Henk Zuidinga, "Zoveel soorten van verdriet", Rozenberg Quarterly
9. Joris Gerits, "Het novembergevoel", Streven 62 (1995) (via DBNL)
10. Nederlandse Poëzie Encyclopedie, Gouddraad uit vlas
11. Schrijversinfo, Nel Benschop, bi(bli)ografie
12. Mijn Gelderland, Nel Benschop
13. Beeldfiguren van het christendom, Nel Benschop
14. AbsoluteFacts, Nel Benschop (1918-2005)
15. Eilanden-Nieuws, 24 april 2015, "De 100 mooiste gedichten van Nel Benschop" (via Digibron)
16. Poëziecentrum Nederland, bibliografie Nel Benschop

Nawoord

Een dichter die zijn Joodse familie niet losliet. Een dominee die vocht tegen vrouwenhandel. Een zendeling die zeventien jaar wachtte. Een huisvrouw en een predikant die onderduikers een adres gaven. Een zendeling die tussen twee volken in stond. Een majoor met honderd gulden en een vlag. Een evangelist die op het Malieveld vertaalde. Een dichteres die in eenvoudige woorden troost gaf.

Geen van hen deed het alleen, en geen van hen was af. Bij sommigen staan dingen in de bronnen die schuren. Ik heb die niet weggelaten als ze breed bekend zijn, en ik heb ze niet groter gemaakt dan ze waren.

Wat ze delen, is dat ze bleven. Op de Wallen, in Poso, in een kamp, in een lege zaal. Ze liepen de wedloop die voor hen lag, met de last die ze droegen.

Voor jou ligt ook een weg. Je hoeft die niet te lopen zoals zij. Maar je loopt niet alleen. Er staat een menigte van getuigen langs de kant.

Welnu dan, laten ook wij, nu wij door zo'n menigte van getuigen omringd worden, afleggen alle last en de zonde, die ons zo gemakkelijk verstrikt.
(Hebreeën 12:1)